

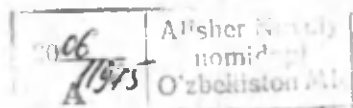
РУЗИМБОЙ ХАСАН

**БИР
СУЛОЛА
ҚИССАСИ**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006**

60.55 Шахс социологияси

X-31

Ҳасан, Рўзимбой

Бир сулола қиссаси — Т.: «Шарк», 2006. — 144 б.

ББК.60.55.

10 32698
291

© «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси,
Бош таҳририяти, 2006.

* * *

Асли насли – олий зотдан,
Балки қипчоқ-қўнғиротдан,
Ўғизмикан ё қиётдан –
Латиф сартнинг аждодлари.

Юртлар кезиб, қарвон сурган,
Хонлар билан даврон сурган,
Бахти бутун — Хизр қўрган
Латиф сартнинг аждодлари.

Йигит учун минг ҳунар оз,
Ё савдогар, ё қиличбоз,
Қасб-қоридан топди эъзоз
Латиф сартнинг аждодлари.

Ёзғит шудир – дарё ошди,
Ризқин терди – тўлди-тошди,
Гоҳ бенуқсон, гоҳ адашди...
Латиф сартнинг авлодлари.

Ахтиқ-човлиқ¹ — қўнгил жойи,
Бири қуёш — бири ойи.
Рийимбойми, Қуронбойми...
Латиф сартнинг авлодлари.

Истиклолдан дунё кезар,
Истикболдан — дунё гузар,
Юрт шарафин мангу безар —
Латиф сартнинг авлодлари.

¹ Невара-эвара.

ЎЗБЕКНИНГ БИР ШАЖАРАСИ

Ўзбек — гоятда қадим халқ. Бу заминда ота-боболаримиз Одам Ато замонларидан бери яшаб келадилар. Босиб ўтилган минг-минг йиллик ўтмиш гоҳида шавкатли, гоҳида заҳматли келган. Кўпида изтироблар ҳукмрон, кўпида саодатманд онлар ястаниб ётади. Айримда озодлик туглари осмон қадар кўтарилиб, шон-шухрат етти иқлимга ёйилган, айримда истибдод суву тупроқни, элу улусни, тожу тахтнинг бўғзидан олган...

Табиатнинг метин қоидаларидан бириси — ҳар қандай жонзотнинг насл қолдириш учун курашмоғидир. Аслида ҳар қандай жонли танага Оллоҳ томонидан ҳукм қилинмиш қисмат — бу дунёда ўз давомчисини қолдирмоқ бурчидир.

Бизга замондош яшаётган ҳар бир банданинг истаймизми-йўқми ўз тарихи бор. Бу банда, балки етти авлодини билар, балки беш, балки отасидан бошқа аجدодини билмас — санай олмас. Бу хотирага боғлиқ. Шажаранинг қоғозларга битилмагани бандасининг айби эмас. Энг асосийси — ҳар қандай банда ҳам ўз ортида юз, минг, балки саногига етиш қийин бўлган аجدодлар тизимининг бугунга етиб келган бир тармоғи. Бир тизими. Оддийгина саноқ тури.

Бугунги ҳар бир банда шу билан бахтиёрки, унинг узоқ шажараси шикаст топмаган — қайсидир бобокалонидан тизим иплари абадий узилма-

ган. Узилганида... маълум, биз у банда билан замондош бўлиб турмасдик.

Ҳар қандай борлиқни ҳандасавий ҳисоб-китобларга муқояса қиладиган олимлар тахмин қилишларича, бир ота-онадан тарқаган авлод бир минг йилликда салкам ярим миллионлик нуфузни ташкил қиларкан. Бир қарашда ишонарсиз. Ишонарсизлиги шундаки, бугунда йигирма миллиондан зиёд нуфузли ўзбек халқининг яқин минг йиллар аввал бор-йўғи йигирма нафар ота-онаси — шажара бошловчилари бўлган экан-да, деган фикрга боришимиз. Йўқ, ҳисоб-китоб нисбий. Бундан минг йиллар аввал қадим юртимизда умргузаронлик қилган аجدодларимиз сони миллион нафардан кўп бўлса бўлган, кам бўлмаган.

Аммо ҳандасачиларнинг ҳисоб-китоби чўпчак экан-да?

Мозий чалкаш келади, қоришиқ келади. Даврлар келадики, бутун-бутун халқлар-қавмлар қирилиб битадилар, ўзаро урушлар, юртни ногоҳ қўпадиган балои офатлар сабабидан. Офат гоҳида осмондан ёғилса, гоҳида бандасининг ўз оёғи остидан чиқади. Юртни офат оралаганда рисқи-насибаси борлар омон қоладилар ва инсониятнинг давомийлигига ҳисса қўшиш учун яшайверадилар. Ризқу насибаси битганлар тарих мулкига айланиб кетадилар. Талотумлар давридан безган қавмларнинг аксари ўзга юртларга кўчадилар — тинч-осуда тупроқ истаб қоладилар...

Ушбу рисоламиз ўзбекнинг бир шажараси ҳақида. Бу шажаранинг бизга — авлодларига маълум шахсларининг тарихи тўғрисида.

Қўлимизда ҳув узоқ — Одам Атомиздан бизга

қадар мавжуд ёзма битик йўқ. Биз кўпи билан ушбу шажаранинг олти-етти орқаси — ўтган икки асрда яшаган бобокалонлари тўғрисида имкон қадар айтамыз. Хотираларимиз кўпида хира тортади, ҳатто юз эллик йил олдин яшаган бир бобомизнинг нима учун туғилган тупроғини ташлаб, бошқа ердан макон излаганини ҳам тахминларга бўйсундирамыз. Тарихий вазиятдан келиб чиқиб, маълум бир ҳудудда рўй берган сиёсий-иқтисодий вазиятни билганимизча таҳлил қилиб, ҳақиқатга яқинлашадиган фикрларни ўртага ташлаймиз. Бу тахминларда хато қилсак айбимиз эмас. Бу яқин-узоқ мозийга бўлган қизиқишимиз, мозийни билишга интилишимиз.

Хар қандай изланиш камчиликлардан иборат бўлади. Балки, биз ҳақиқат деб олган устқурмалар аслиятга бутунлай зиддир. Буни билмаймиз. Биладиган бандаси қолмаган. Бир авлоднинг узоқ-яқин тарихи сирлилигича қолган. «Беайб Парвардигор», демишлар.

Ушбу рисоламиз Абдулла сарт авлодлари ҳақида. Бундан тақрибан икки юз йил олдин Қўнғиротда умргузаронлик қилган Абдулла сартнинг насллари бугун қадим дарёнинг икки қирғоғига сочилиб кетган. Манзил — Ватан тушунчаси бу ўринда қачонларки мазмунини йўқотиб улгурган.

Абдулла сарт шажарасининг барчасини бир рисолага жамлашнинг имкони йўқ. На вақт етади, на қоғоз. Биз фақат ушбу шажаранинг айрим вакиллари имкон қадар қоғозга туширдик.

Шу ҳолида ҳам Абдулла сарт шажараси хийла шонли, хийла фожиали, хийла ибратдор, хийла қизиқарли келади.

Аслида биз мавзу қилган ўзбекнинг бир шажараси тарихи бутун бир халқ — буюк миллатнинг ихчамгина тарихидир. Вақтни макондан айри тушириб бўлмаганидек, бир оилани ҳам бутун бир миллатдан ажратиб бўлмайди.

Узоқ сафарга отландик — сафаримиз бахайр келсин!

Биз қаламга олган ва олаётган ҳар бир бобокалонимизнинг руҳлари тинч, охиратлари обод бўлсин!

«БОБОМИЗНИ ҚЎНҒИРОТДАН ДЕЙИШАДИ...»

...Шажара давомчилари боболаридан гап очилса «Аслимиз Қўнғиротдан бўлган экан», деб қўйишади.

Куйи Амударё минтақасида «Қўнғирот» атамаси фақат бир манзилга нисбатан қўлланилади, яъни Қорақалпоғистоннинг шу номдаги тумани ва шу номдаги шаҳри.

Қўнғирот кўп қадим манзил. Хоразмшоҳлар давлати гуллаб-яшнаган замонларда, сўнгги хонлик даврларида Қўнғирот йирик шаҳар мақомида бўлган. Яна бир эътиборли томони бу қалъа-шаҳар хонлиқнинг шимолдаги энг йирик аҳоли манзилидир.

Собик шўролар замонида чоп қилинган энциклопедияда қадим шаҳар ҳақида қисқачина маълумот бериб кетилган. Айнан келтирамиз: «Қўнғирот – (1969 йилгача Железнодорожный) ҚҚАССРдаги шаҳар. Амударё дельтасининг чап қирғовига жойлашган. «Чоржўй — Бейнава» темир йўлидаги станция. Темир йўл транспорти корхонаси, «Бухоро — Урал» ва «Ўрта Осиё — Марказ» газ қувири магистралларининг компрессор станциялари, Мўйноқ балиқ заводининг филиали, сут заводи ва бошқалар бор. Ўрта мактаб, поликлиника, медпункт, дорихона, касалхона ишлаб турибди».

Бор-йўғи шу. Ёқангни ушламай иложинг йўқ. Хар бало бўл — инсофли бўл экан-да. Ушбу қомусда қайсидир бир қишлоқ таъриф-тавсифига бундан кўп қарра жой ажратилган. Хива хонлигида ўзига хос ўрин тутган, бутун бир беклик — сиёсий-иқтисодий минтақа сифатида тан олинган ва қолаверса, хонлиқни сўнгги даврда идора қилган бутун бир

уруф яшаган маконга негадир паст назар билан қаралган... Гўёки бу шаҳар «темир йўл номи билан боғлиқ ва шу йўл устида бахтли ва фаровон замонлар»да бунёд қилинган.

Энди манзилнинг жуғрофик ўрнига назар ташласак. Қўнғирот — Устюрт платосидан иборат. Денгиз сатҳидан баландлиги 150 — 200 метр. Борса келмас шўрхоки, Қорабовур қири, Асаковский ботиғи, Қоплонқир платоси ва Сарикамиш кўлининг шимолӣ қисмини ўз ичига олади. Худуд Орол денгизига туташиб кетган.

Буюк Ипак йўли маълумки худудимиздан ўтган. Буюк карвон йўлида тақозо туфайли аҳоли истикомат манзиллари — қалъалар, шаҳарлар пайдо бўлган. Агарда Қўнғирот шаҳрининг Устюрт чинкига шундок туташ эканлигини эслатсак, адоғи Чиндан йўлга чиққан сонсиз карвонлар Туркистон, Мовароуннахр, Хуросондаги водий ва воҳаларни ортда қолдириб, ниҳоятда шимолга йўл олар асносида чексиз — сув тақчил, шароити оғир бўлган Устюрт қирига ўрлашдан олдин, албатта айнан шу ерда неча кунлаб тўхтагани, дам олишгани, сув ва озиқ-овқат ғамлашгани ҳеч шубҳасиз маълум бўлади. Ўз навбатида, шимолдан келаётган карвонлар ҳам бир ойлик оғир йўлни босиб ўтиб, ниҳоят воҳага қиришгач, айнан чегарадаги манзилда — Қўнғиротда тўхташгани йўлни омон-эсон босиб ўтишгани ҳаққи-хурматиға шукроналар айтиб, ҳайру садақалар беришгани маълум бўлади.

Қўнғирот шаҳри ўрнида бундан минг йиллар олдин ҳам улкан қалъа бўлган. Истеҳком вазифасини бажарган қалъа атрофидаги қишлоқларда одамлар яшашган. Табиий муҳит созлигидан чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланишган. Орол денгизи ва дарё дельтасида балиқчилик қилишган. Жанубдан шимолга, шимолдан жанубга ўтаётиб нафас ростлаган карвонларга хизмат қилишган. Ўз навбатида карвон сабабли бу ерда каттагина бозор вужудга келган.

Бозори бор юрт қадимдир.

Абдулла сартнинг боболари бу юртни қачонлардир макон тутиб, шу ерда томир ёзишган. Эл учун зарур касбни тутиб, ҳалол меҳнатлари билан оиласини боқишган, улусга хизматлари сингган.

Орадан икки юз йилча вақт ўтиб, қачонлардир боболари яшаган манзилни авлодлари бир фахр билан айтишларида улуғ аجدодларидан ифтихор туйғулари мужассам. Ана шу атама тасодиф тилга олинганда кенжа авлодлар мағрур бош тиклаб, олисларда қолган тарихини эслаб, юраклари орзиқиб кетишлари шундан...

«АСЛИ НАСЛИНГ БАЛКИ...»

Ўзбекнинг шоири узок аجدодлари шарафига битган мадҳиясида шундай жумлаларни қистириб кетган: «Асли наслинг балки ўзлук, балки тархон ўзбегим...»

Ўзимизни ўзбек санаймиз. Ўзлуғимиз, тархонлигимиз, кўнғиротлигимиз шунинг ичида. Тўқсон икки бовли қадим халқнинг барча уруғ-бўғинлари вақт силсилаларида чатишиб, битишиб, яхлит бир халқ — буюк миллат даражасига етганки, эндиликда лақаб кўринишидаги боболаримизнинг ўзлуғи ширингина тарих бўлиб қолган.

«Боболаримиз Кўнғиротда яшашган экан, ким билади қадим уруғимиз — келиб чиқишимиз ҳам кўнғиротдир», дейди Абдулла сартнинг бугунги авлодлари.

Балки. Шу ўринда қадим «кўнғирот уруғи» ҳақида мухтасар маълумот келтириб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Бу тарихга бир саёҳат кўринишида бўла қолсин.

Қадимшунослар, тарихчилар асарларида қайд қилишганки, кўнғирот — йирик ўзбек уруғ-қабилаларидан бири. Ўтган аср бошларига келиб, бу уруғ вакиллари Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида,

Зарафшон водийсида, Мирзачўл, Хоразм ва қисман шимолий Афғонистонда яшаганлар. Қўнғиротлар даврлар оша қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, бошқирд, нўғай ва бошқа туркий халқлар таркибига кириб, сингишиб кетишган.

Қўнғиротларнинг илк аجدодлари Мўғулистон чўлларида яшаганлар. XIII асрда улар Чингизхон кўшинида ва кейинчалик бу юртнинг табиий иқлими, унумдор ери, бой ўтлоқлари таъриф-тавсифини эшитиб, Марказий Осиё ҳудудига келиб ўрнашадилар. (Шу ўринда мўғулларнинг ҳам туркий қавм эканлигини эслатиб кетиш жоиз. Уларни бошқа туркий қавмлардан фарқлаган ҳолат – дини бошқалиги бўлган).

XIV асрда қўнғиротларнинг катта бир қисми Хоразм ҳудудларига кўчиб ўтишади. Улар Хоразмнинг суфийлар сулоласи тахт сўраган даврида давлатнинг сиёсий фаолиятига кенг аралаша бошлайдилар.

Вақт ўтиши билан уларнинг этник таркибига ўғиз, қипчоқ каби бошқа уруғлар ҳам қўшилиб кетади.

XV асрга келиб, қўнғиротларнинг айрим гуруҳлари Хуросонга, Шимолий Афғонистон ва Ҳисор-Шеробод водийсига келиб ўрнаша бошлашган.

Хоразмга келиб ўрнашган қўнғиротларнинг қавм сифатида тарих майдонига шонли чиқиши Хива хонлигининг сўнгги даврида яққол кўринади. Ўн саккизинчи асрнинг иккинчи ярми ва ўн тўққизинчи асрнинг бошларида Хива хонлигини қўнғирот ўзбеклари сулоласи бошқарган.

Қўнғиротлар йигирманчи аср бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, асосан чорвачилик билан машғул бўлишган. Қалъа ва шаҳарларда ўрнашган қўнғиротлар эса кўпроқ савдогарчилик, хунарамдчилик билан шуғулланишган.

Демак, қўнғиротларнинг юртимиз тарихида ўрни катта. Ўзбек миллати шаклланишида бу қавмнинг салмоқлигина вазни бор.

Абдулла бувани биз «сарт» деймиз. Сарт сифатида биламиз. Нега у зотнинг ва фарзандларининг исмига кўнғирот атамаси (лақаб кўринишида бўлсин) қўшилмаган деган савол туғилади. Кўриниб турибдики, кўнғиротлар қадим Хоразмга кўчиб келган даврларида дарёнинг қуйи қисмини яшаш учун танлашган. Бу ерда сув мўл эди, дарё дельтаси бир неча юз чақиримга чўзилиб, қишу ёз ҳамма ёқни қамишзорлар қоплаб ётарди. Сув бўйларида турли ўт-ўланлар ўсарди. Бунинг устига ўша вақтда аҳолининг аксар қисми дарёнинг ўнг қирғоқларидаги қадим ота маконлари — қалъаларни ташлаб дарёнинг чап қирғоғига кўчиб ўтишганди. Қачонлардир Хоразмшоҳларнинг пойтахти бўлган Тупроққалъа ва шу ҳудуддаги юзлаб қалъаларнинг инқирозига телба дарёнинг ўзанини ўзгартириши сабабчи бўлган. Ҳаёт сув билан бевосита боғлиқ воҳада одамлар яшашлари ва чорваси учун сувга яқин ерларни танлашган.

Бундан ўн асрлар муқаддам дарёнинг иккала қирғоғи гуллаб-яшнаган. Ошиқ ойдин, Шоҳсанам каби кўплаб қалъалар ва уларнинг атрофларида аҳоли манзиллари бўлган. Дарё бир неча аср давомида юзлаб чақирим кўчгани — қиблага томон ўзанини ўзгартгани шимолдаги қалъаларни харобага, жанубдаги қалъаларни эса бой-обод ўлкага айлантирган.

Тақрибан фикрлашимизча, Хоразмга кўчиб келган кўнғиротлар маълум бир ҳудудда зич яшашган. Кўнғирот ва унинг атрофида. Аҳолининг аксари ҳам кўнғиротлардан иборат бўлган.

Кўпчилик бир уруғ бўлган юртда ким бировни уруғи номи билан атайди дейсиз. Кўнғиротлилар бир-бирини кўнғирот дейишсинми? Бошқа уруғларни аташган бўлишлари мумкин.

Абдулла сартнинг келиб чиқиши кўнғиротлардан бўлиши мумкин. Балки тарих тақозаси билан

шу ерни ватан тутган минглаб биродарларимизнинг наслларидан бири.

«БОБОЛАРИМИЗ САВДОГАР ЎТИШГАН ЭКАН...»

Шажаранинг бизга маълум илк вакили – Абдулла сарт ва унинг ўғли Латиф сарт ҳақида авлодлари икки калима хотира сақлашади, холос. Яъни, «Абдулла сарт бувамизми ёки Латиф сарт бувамизми савдогар бўлган экан...»

Умуман, сарт лақабини илк бора Абдулла бува олганми ёки унинг бобоси, кўп узоқ боболаридан бири олганми – номаълум. Касб-хунари ҳақида айтишдан олдин умуман «сарт» атамасига изоҳ бериб кетиш керак. Шунда кўп нарса ўз-ўзидан ойдинлашади.

Русларда В. Радлов деган ажойиб олим ўтган. Бу олижаноб олим бутун умри давомида туркий уруғларнинг тарихи, тили, яшаш йўлларини ўрганган. Олтойда яшаган ва яшаётган туркий халқлар ҳақидаги қимматбаҳо асари билан жаҳон этнографияси тарихига номи абадий ёзилган.

Радлов туркий уруғларнинг пайдо бўлиши ва уларга тақалган турлича атамаларни ҳам чуқур ўрганади ва кўп масалаларни ойдинлаштиришга муваффақ бўлади. Радлов ёзишича, сарт атамаси аслида санскритча сартхалака – «sarthalaka» – сўзидан келиб чиққан бўлиб, савдогар, карвонбоши деган маънони англатар экан. Буюк боболаримиз Юсуф Ҳож Ҳожиб ва Маҳмуд Қошғарий асарларида ҳам сарт сўзи савдогар деган мазмунни ташийди.

Юртимизни истило қилган мўғуллар Хоразмда

яшаган аҳолини, кейинчалик эса савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланган ерлик халқни ва бошқа уруғ вакиллари шундай аташган. Мўғулларда бу иборалар сартовул, сартактой, сартак, сартакчи кўринишида келади.

XVI асрда дашти Қипчоқ ўзбеклари Мовароуннахрни батамом эгаллаганларидан сўнг шу ерда ўзларига қадар ўтроқ ҳолда яшаб келаётган халқларни сарт деб, ўзларини эса ўзбек деб атай бошлашган.

Ўтмишда кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолда ҳаёт кечириб, кейинчалик ўтроқлашиб қолган ўзбек ва қирғиз уруғлари номларида ҳам бу атама учрайди. Масалан, ўзбекларда сарткипчоқ ёки қирғизларда сартқорасоқол каби атамалар.

Қадимшуносларнинг таъкидлашларича, сарт халқ номи бўлмай, балки халқларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётини ҳисобга олиб яралган атамдир. Ўз тарихида бу атама дастлаб савдогар ва қарвонбошиларга нисбатан, кейинчалик савдосотик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган, энг сўнгги тарихда эса ўзбек ва тожикларни, охиروқибатда шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ яшайдиган ўзбекларни англатган.

Бунга мисол — йигирманчи асрларга қадар ўзбек ва тожикларнинг қадимдан ўтроқ яшайдиган қисмини кўчманчи ўзбеклар ва козоқлар сарт деб аташган бўлишса, Тошкент, Хоразм ва Фарғона атрофларида ва Жанубий Қозоғистонда яшаган ўтроқ ўзбеклар ўзларини шундай деб юритишган.

Навоий бобомиз эса бу атамани форс-тожик маъносида қўллаганлар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Чор Россияси томонидан юртимиз босиб олинган, бу атама ғолиб томондан мағлуб томон учун масхаралаш ва менсимаслик тарзида қўлланилган. Ҳарбий юриш вақтида қаттиқ қаршилиқ кўрсатган, озодлик жангларида қатнашган жангари, қайсар боболаримизга нисбатан ҳам сарт атамаси қўлланилган.

Биз учун сарт атамаси қайсидир қадим бобола-
римиз уруғининг, балки касб-хунари, қайсарлиги
белгиси — фахрланиш манбаидир.

...Демак, қайси замонларда турлича қўлланилган-
нидан қатъи назар бир хулосага келиш мумкинки,
Абдулла сарт Қўнғирот элининг ўтроқлашган авом
вакили. Балки савдогар ҳам ўзи. Юрт ошган кар-
вонбоши ҳам шу киши.

...Узоқ-яқин тарихимизни бир оз ковлаб, бир
оз безовталаб, ниҳоят муддаога келиб қолдик. Ҳикоя
қилаётган бир оиланинг бир қадар муфасссал тари-
хи шу ердан бошланади. Атама, лақаб, уруғ... бир
қадар ойдинлаштириб олинди. Қайсиси ҳақ, қайси-
си хато — аҳамияти йўқ. Мавзу ўзгармайди — бошқа
изга тушмайди. Касб-хунар бу ўринда иккинчи, бал-
ки ўнинчи даражали масала. Восита — қобик, хо-
лос. Рўзғор қозони ташвиши — юртга хизмат қилиш
вазифаси.

Биз учун қирк йил юрт сўраган хон бобомиз
билан бутун умри кулол дўқонида лойга беланган
ёки дастгоҳда бели букилиб бўз тўқиган қайсидир
бобомиз хотираси тенг азиз. Давлат — салтанат
ўткинчи нарсалар. Кимлигидан қатъи назар ҳар
бир бобокалонимиз шу қадар кадрли.

Боболарга тош қўйиб бўлмайди — авлиёларни
қийслаб бўлмагани каби.

ОҚ УЙЛИК САРТ

Тарихнинг чалкаш нуқталари кўп. Айнан шу чал-
кашликлар туфайли бутун-бутун қавмлар — уруғлар
қай замонларда ота-боболари минг йиллар макон
тутган гўшаларни бир кунда, бир кечада ташлаб,
ўзга ўлкаларга бош олиб, дайдиб кетадилар.

Камбағал бўлсанг-да кўчиб кўр, деганлар.
Кўчиш — нафақат илкингдаги мол-мулкингни ҳарна
қадар олиб кетиш бошқа-ю, ота-боболар хоки аба-

дий кўним топган мазоргоҳларни ташлаб кетиш бошқа.

Хоразмнинг узоқ-яқин тарихида бундай кўчишлар оз бўлмаган. Баъзида бунга ҳукмдорларнинг оқил сиёсати йўл очган бўлса, кўпинча зўравонлик изларини кўриш мумкин. Мажбурийлик, яъни табиий офат кўпган, юртни ўлат-вабо оралаган даврларда оила бошини омон сақлаш илинжида ватанга-доликни афзал топиш ҳолатларини тушуниш мумкин.

Мўғул боскинидан сўнг қадим юртда уруғ ва қавмларнинг ватандан бош олиб кетиш ҳолатлари одатий ҳол саналган. Боскин арафасида авлиё Баҳовуддин Валад ватан сарҳадларини тарк этар экан, муридларига ҳижрат сабабини «Ҳукмдорнинг мўмин мусулмонга зид сиёсати», деб тавсиф этадилар. Буюк авлиё учун ҳижрат умрлик армонга, фарзандлари учун эса орзулар ушалишига замин бўлади. Буюк авлиёнинг ўғли Жалолиддин Румий буюк шоир, буюк тариқатчи бўлиб етишади – бутун бир турк шеъриятига асос солади.

1646 йилда ҳукмдор Абулғозий Баҳодирхон мўғуллар истилосидан сўнг ҳамон қаддини тиклай олмаган, харобалигича қолган, мамлакат сиёсий-иқтисодий ҳаётида ўз ўрнини деярли йўқотган Кўҳна Урганчдан бир тўп қавмларни кўчириб, Янги Урганчга асос солади. Бу оқилона сиёсат туфайли дарёнинг чап қирғоғида янгидан шаҳар қад ростлаб, бутун минтақада ўз ўрни, нуфузига эга бўлади.

Латиф сартнинг Кўнғиротдан кўчиши мажбурийликмиди?! Тарихдан маълумки, 1858 йилнинг кузида Кўнғиротда Хива хонлигига қарши исён кўтарилган. Кеч кузда бошланган норозилик исёни халқнинг хонлик солиқларидан эзилиши, бунда адолатсизликка йўл қўйилиши оқибатида келиб чиққан. Одатда, ҳар қандай давлатда бундай норозилик чиқишлари бўлиб туриши табиий ҳол эди. Муқаддам ҳам исёнлар кўтарилган ва бостирилган. Кўпинча

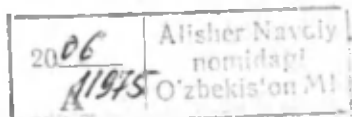
хон хазратлари куч ишлатса, айрим ҳолларда сулҳга боришга мажбур бўларди.

Қўнғирот исёни эса бошқача тус олади. Хар қандай вазиятда ҳам халқ норозилигидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб қолишни кўзлаган кимсалар омма норозилигини бошқа йўсинга буриб юборишга шай турадилар. Қўнғирот исёнининг ўз даврига нисбатан узоқ давом этганига айнан шундай ҳолат сабаб. Асли келиб чиқиши сарой югурдақларидан бўлган Муҳаммад Фано отлиғ бир банда бир думалаб исёнга бош бўлиб олади ва охир-оқибатда муқаррар жазодан қўрқиб, турли томондан нажот излаб, ҳаракатларни бошлайди. Ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун у аввалида Қўнғиротнинг обрўли беклари, хон амалдорларининг аёл ва қизларини кўчманчи туркманларга тортиқ қилиб юборди. Бу тортиқ эвазига азалий урушқоқ туркманлар қалъани хон қўшинидан ҳимоялашни зиммаларига оладилар.

Нафақат тобеликдан, балки мусулмончиликдан чиққан исёнкорни албат ўлим жазоси кутарди. Туркманларнинг ваъдалари вақтинча бўлиб, уларга кўп ҳам ишониб бўлмасди. Шунда Муҳаммад Фано Оренбург генерал-губернатори ҳузурига элчилар жўнатади ва Қўнғиротни Хива хонлигидан ажратиб олиш ва Чор Россиясига қўшиш истаги борлигини билдиради.

Чор Россияси икки асрки хонликка кўз олайтириб келаётганди. Пётр I ўлими арафасида Бекович — Черкасский юриши учун хиваликлардан қасос ололмаганини баён этган ва авлодларига васият сифатида қолдирганди. Бекович — Черкасский босқинчи қўшини Хива хонлиги томонидан тор-мор қилинган ва унинг сомон тиқилган танаси Бухоро амирига совға сифатида жўнатилоганди...

Бу таклиф чоризм маъмурлари узоқ кутган қасос учун бир баҳона эдики, дарҳол кўзғолончиларга

мадад кучлари юборишга қарор қилинади. Аммо муқаддам қуруқликдан уюштирилган ҳарбий юришлар мағлубиятга учрагани боисдан бу сафар сув орқали юриш қилиш режалаштирилади ва 1859 йилнинг июли – айни Амударё тошган кезде капитан Бутаков бош бўлган қўшин Орол денгизи ва Амударё орқали Қўнғиротга етиб келади. Улар иккита ҳарбий баржа ва «Перовск» пароходида жойлашгандилар. Ихтиёрларида замонавий қуруллар, узоққа отувчи тўплар мавжуд эди.

Аммо капитан Бутаков кечикканди – арафада хонлик бир йил давом этган ва ҳар қандай сулҳга рози бўлмаган қўзғолонни куч билан бостириш тадбирини кўрганди. Бунда ҳам хонга туркманлар мададга келишганди. Отамуродхон бошлиқ туркманлар катта пул эвазига қисқа фурсатда Қўнғиротни босиб олишади ва қўзғолон бошчиларини банди қилишади. Туркманларга алданган Муҳаммад Фано ҳам асир тушади.

Бутаков экспедициясининг дарёда юришини давом қилдирмаслик чоралари кўрилади ва дарёнинг тор жойига узун тераклардан қозиклар қоқилиб, йўли тўсилади. Капитан Бутаков хон амалдорлари билан музокарага киришишга мажбур бўлади. Ундан қурулланган ҳарбийлар тушган кемалар хонлик ҳудудида нима қилиб юришгани сўралганда зобит тилғамалик қилади ва денгизда илмий экспедиция уюштириб юришганида адашиб қолганини баҳона қилиб кўрсатади.

Хонлик Бутаков ва унинг сафдошларига омонлик беради ҳамда хонлик ҳудудидан чиқиб кетишларини талаб қилади. Аммо Қўнғирот исёни бошида турган барчани қаттиқ жазолайди. Муҳаммад Фано ва бир неча исёнкор дорга тортилади, уларнинг яқинлари зиндонга ташланади.

Латиф сарт бу пайтда йигирма беш яшар йигит эди. Ота касбини тутиб, кам бўлмаган, элда обрўли савдогарлардан саналарди. Унинг мол-мулки ўзига

етарли бўлиб, кўзғолон арафасида отаси нуфузли бир хонадондан уйлантириб қўйганди.

Латиф сарт кўзғолонга қўшилган бўлиши мумкин. У халққа қайишувчан киши ўтган. Қолаверса, савдогар сифатида ҳам хонликнинг баъзи солиқларидан безиб қолганди...

...Ҳамма замонларда бўлгани каби исён кўтарган халқни бирданига – кўтарасига йўқ қилиб бўлмайди. Унинг фақат энг фаоллари жазоланади. Бошқаларга ўрнак бўлиш учун хонликнинг бош майдонида дорга тортиладилар ёки жаллод тиғи остида жон берадилар. Аммо кўзғолонга қўшилган, хайрихоҳ бўлганларнинг сон-саногини йўқ. Уларни нима қилиш керак? Яқинлари ўлдирилган ёки зиндонбанд қилинган кишилар эртага хонликка қарши яна бош кўтармайди, деб ким ҳам кафолат бера олади? Демак, ягона синалган йўли аксар хонадонларни сургун қилиш – мамлакатнинг турли бурчакларига сочиб юбориш. Токи улар қайта бирикишмасин, хонга бош кўтаришмасин.

...Авлодлар бугун Латиф сартнинг Қўнғиротдан кўчишини шундай хотирлашади: «Бобомизни оқ уйлик деб, хон Қўнғиротдан кўчирган экан...» Яна айтадилар: «Боболаримиз ўз даврида янгилик – дарға бўлиб аввал Хўжа элига, сўнг эса Хонқага кўчишган эмиш...»

Оқ уйлик, яъни ўзига тўқ хонадон эгаси Латиф сарт шу тахлит туғилган тупровидан бош олиб кетишга мажбур бўлади. Унинг чекига хонликнинг аввал Хўжа эли, сўнг эса Хонқа беклигига келиб қўш ташлаш тушади.

Хонқа – хонликда Янги Урганч, Хива, Қўнғирот, Ҳазорасп каби қадим қалъа-шаҳарлар қаторида турувчи саноат ривож топган кент эди. Латиф сарт бу ерда катта оиласи билан ватан тутиш асно-

сида оилада тўнғич фарзанд дунёга келади. Тўнғич ўғилга Абдулла деб исм қўядилар.

ИККИНЧИ КАРРА КЎЧИШ

Латиф сарт кўним топган Хонқа беклиги қадимдан ҳунармандчилик билан машҳур макон эди. Ишбилармон эл кишилари яратган осори-атиқалар нафақат хонликда, балки кўшни давлатларда ҳам шуҳрат қозонганди.

Хонқа айни пайтда машҳур қарвон йўлларида жойлашганлиги боисдан бу ерда савдо-сотик бекиёс ривож топганди. Шундан кўнғиротлик савдогарнинг янги манзилга кўникиши хийла осон кечди. Аммо бу ерда у олдингидек эмин-эркин савдогарчилик қилишга тўла муваффақ бўла олмади. Сабаби, собиқ исёнкор юрт вакили сифатида доимо хонлик айвончилари назарида ҳам бўлди...

Бу орада оила каттая борди, бирин-кетин фарзандлар туғилди. Абдулладан сўнг дунёга келган иккинчи ўғлига Раматулло деб ном тақади. Кейинги ўғилларига эса Ибодулло ва Файзулло исмлари берилди. Кенжа ўғлига Бобожон деб исм қўйган бўлса, яккаю ягона қизига Авазмомо исми маъқул кўрилди.

Оиласи хийла каттайиб, тирикчилиги қийинлашаётган бир кезде Латиф сарт эндиликда нафақат ота касби билан чегараланмасдан, балки асрий унумдор ерлари бўлган бекликда деҳқончилик билан ҳам шуғуллана бошлади.

...Бу орада хонликда катта ўзгаришлар рўй берди — 1873 йилда Чор Россияси асрий максадига эришиш — хонликни мустамлакага айлантириш учун кенг кўламда юриш бошлади. 1873 йилнинг баҳорида уч томонлама қуршовга олинган хонлик тақдирини жавзонинг охирларида ҳал бўлди — Муҳаммад Раҳимхон Соний — йигирма тўққиз яшар ҳукмдор

тарихга «Гандимён шартномаси» деб кирган таслимчилик пактига мажбуран имзо чекишга мажбур бўлди.

Мазкур шартномага кўра эндиликда хонликнинг ташқи иқтисодий алоқалари фақат истилочи томонидан амалга оширилиши қонунлаштирилди. Қизғи, дарёда юк ташийдиган — барча қатновчи кемалар учун божхона тўловлари бир неча карра оширилгани ҳолда Россия кемалари текин қатнаш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Бу шартномага кўра маҳаллий савдогарлар учун ташқи давлатлар йўли бутунлай беркилди.

Тўнғич ўғли бўй тортиб, рўзғор юмушларига яраб қолган, кичик фарзандлар ейман, кияман, деб турган кезде катта оила бошлиғига осон эмасди. Азалий касби завол топган, илкидаги бир неча таноб ер эса ҳамма вақт рўзғор кам-кўстини тўлдира олмасди. Аксига бир неча йил курёқчилик бўлиб, ҳосил чўғи паст келди — юртда қаҳатчилик оралаб қолди.

Шу кезларда эл-юрт орасида ўрислар дарёнинг орқасида шаҳар бунёд этишаётгани, шу ерда яшашни хоҳловчилар учун ер ажратишаётгани, у ерда хонликдан кўра бир қатор эркинликлар берилгани ҳақида гап-сўзлар пайдо бўлди. Латиф сарт азалдан эркин фикр одами эди. Савдогарлик қилиб юрт кезган, юрт кўрган одамга бир манзилда боғланиб қолиш оғир. Шу боисдан қирқ яшар Латиф сарт 1875 йили яна катта оиласини олиб кўчишга — бу гал дарё орқасини қора тортишга қарор қилади. Оила илкидаги барча рўзғор керак-кетикларини олиб, бир неча бош от-туяга юклаб, дарё бўйига келадилар. Шу ердаги қадим кечувдан ўтишади. Қарабсизки, эрталаб Хонқадан йўлга тушган каттагина оила карвони шу куни шомда дарё ортидаги Сарибий элатига келиб қўш ташлайдилар.

Тақдир тақозосига қарангки, бу янги манзил Латиф сарт учун абадий манзилга айланади. Унинг кўпдан-кўп авлодлари эса яна тақдир туфайли бошқа хуудларга сочилиб кетишади.

ЛАТИФ САРТНИНГ АВЛИЁСИ

1873 йилнинг августида Ферузшоҳ билан фон Кауфман ўртасида имзоланган «Гандимён шартномаси»дан кейин руслар зудлик билан дарё ортидаги Тўрткўл қишлоғи яқинида оврупача шаҳар қуришга киришадилар. Шахсан фон Кауфман тарҳини чизган янги шаҳарга Петро-Александровск номи берилади. Бу икки рус подшоҳи – хиваликлардан аламини ололмаган Петр биринчи ҳамда ушбу армонни ушалтирган Александр – амалдаги оқ подшоҳ номлари бирикмасини англатарди.

Шаҳар ўрни учун Матниёз девонбегига қарашли 3227 таноб ер ҳамда Абдукаримбойнинг илкида бўлган дўла ўрни танланади.

Шаҳар катъий режа асосида, тўртбурчак шаклда барпо этилади. Кўчалар равон, мавзелар обод, йўллар ёнламасида йўлакчалар мавжуд эди. Айниқса, шаҳарнинг зобитлар яшайдиган, саноатчилар истиқомат қиладиган қисми ниҳоятда гўзал эди. Шаҳарнинг қоқ ўртасида қурилган маданият ва истироҳат боғини халқ «Аллейка» деб атаган. Шу яқинда қатор савдо расталари ва катта универсал дўкони ишлаб турган. Қисқа фурсатда бу ерда мактаб, дорихона, касалхона, почта, телеграф, зобитлар уйи, лазарет, босмахона, ёғ-совун ва пиво заводлари ҳам қурилади.

Айниқса, икки қаватли, ҳашаматли Оқ уй – консулхона кишилар диққатини ўзига тортарди. Унинг пештокида икки бошли бургут тамғали байроқ ҳилпираб турарди. Бино олдида тўртта замбарак ўрнатилган бўлиб, уларнинг иккитаси Хива хонлиги томон қаратиб қўйилганди. Ҳар қандай хавф-хатар-

нинг олдини олиш учун тўртта казаклар полки, ўқчи дивизия, тоғ-артиллерия дивизиони шаҳарда жойлаштирилганди.

Аввалига Амударё округи деб номланса-да, кейинчалик бу шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар 1874 йилнинг 9 мартидан бошлаб Сирдарё вилоятининг Амударё бўлими деб расман юритила бошлади. Оғир артиллерия хизмати полковниги Иванов бўлимнинг биринчи бошлиғи этиб тайинланди. Тўрткўл қалъаси гарнизони бошлиғи этиб эса капитан Якушев тайинланди.

Амударё бўлимига Хива хонлигининг ўнг қирғоқ ерлари – Бухоро амирлигидан тортиб, Сирдарё вилояти ва бутун Орол денгизи бўйларини назорат этиш топширилди.

Босқинчилар бу ерда кўним топган аскарлар билан чекланиб қолмасдан бўлимга икки минг нафардан зиёд Ўрол казакларини ҳам кўчириб келтиришади.

Амударё бўлимининг кейинги бошлиғи Дрягин 1908 йилда Шўрахонда 7970 нафар эркак ва 3372 нафар аёл борлигини қайд этган. Ўша пайтда бўлим илкида бўлган шаҳар ва қишлоқлар – Петро-Александровск, Шўрахон, Шох Аббос, Сарибий, Бийбозор, Нукусда тўрт минг нафарга яқин оврупаликлар истиқомат қилишган. Биргина Шўрахоннинг ўзида улар 625 нафарни ташкил этишган.

Фон Кауфман Тўрткўл ўрнида шаҳар қуришда дарёнинг телбавор феълени инобатга олмаган. На дарё йўналиши, табиий иқлим, маҳаллий шароит эътиборга олинди. Ақалли юрт кексалари билан бир оғиз маслаҳатлашилмади. Жухуд генералининг шаҳарни айнан дарё бўйига қуришдан кўзлаган мақсади – кўпдан-кўп рус кемалари қатновини енгиллаштиришдан иборат эди. Бунга улар маълум маънода эришдилар ҳам. Аммо 1881, 1890, 1892, 1904 ва

1907 йилларда рўй берган дарё тошқинидан шаҳар кўп зиён кўрди...

...1875 йилда Латиф сарт оиласи билан дарёнинг ўнг қирғоғига кўчганида Тўрткўлни – Петро-Александровскни эмас, қадим Сарибийни танлагани бежиз эмасди. Бу пайтга келиб энди боболардан қолган қадим савдогарчилик касби касод бўлганди. Ё ҳунармандлик, ё деҳқончилик билан рўзғор тебратиш мумкин бўлиб қолганди.

Ўзига тўқ Латиф сарт Сарибийда вақтинча қўним топмайди, балки бир неча ўн таноб ер сотиб олади, шу ерда даври учун катта ҳашамат бўлган кунгурадор иморат тиклайди.

1879 йилда элга ош тортиб, катта ўғли Абдуллани уйлантиради. Бир йил ўтмасдан илк неваралик бўлади – тўнғич неварога Латиф буванинг ўзи Исмоил деб исм танлайди.

Латиф бува катта оиласи билан янги манзилда тинчгина умр кечиради. Аммо илкидаги бир неча таноб ер ҳар доим ҳам оила қозонини бут қилавермасди. Баъзида дарё тошиб, турли қилиқлар кўрсатса, баъзида элни ўлат оралаб қоларди. Ёки қурғоқчилик дегани ҳам олисларда қолган ваҳима эмасди.

Латиф бувани бақувват киши ўтган дейишади. Ёши олтмишдан ошган бўлишига қарамасдан далада ўриллари билан тенг ишлар, эл-юртнинг тўймаъракаларига бош бўларди. Кеч кузда бошланиб, бутун қиш ва баҳор бошламасигадовур давом этадиган бегорда – дарё ўзани ва кўпдан-кўп ариқларни қазишда ҳам қатнашарди.

Айтадиларки, агарда замон тинч келиб, ота-боболари мисол Латиф сарт савдогарчилик билан умрини кечирганда балки юзга кирарди. Турли юртларни кўриш, кўнгилни тўқ тутиш, рўзғорни шу ҳалол ва машаққатли касб билан боқиш унга куч-қувват баҳшида этиши аниқ эди. Аммо ҳали йигит ёшида – йигирма бешига кирмасдан турмуш унинг бошига тинимсиз савдоларни солди. Янги манзилда ватан

тутиш, оила учун бошпана тиклаш, элга қўшилиш, тирикчилик ташвишини қилиш... осон иш эмас. Бунинг устига энди томир ёзган кезида юртни руслар босиб олдилар.

Кейин ҳеч бўлмаганда фарзандлар тинчгина яшасинлар, хонлик зулмидан азоб тортишмасин, деб янги манзилни коралади — кўчди.

Латиф сартни қирқ йиллик кўчишлар, ташвишлар вақтли қаритди — у олтмиш бешига кирмасдан фоний дунёдан кўз юмди.

Унинг етти, балки етмиш орқаси кадим Қўнғиротда абадий қўним топганди. Хонқада яшаган дастлабки кезларда ҳеч бўлмаганда йилига бир газак — Қурбон ҳайити кунларида ота-боболари мазорини тавоф қилишга интилди. Нотинч замонларда ҳар доим бунинг уддасидан чиқа олмади. Мана энди инсоннинг охирати кўриниб қолди. У фарзандларига хокини ота-боболари ётган манзилга — Қўнғиротга олиб бориб дафн қилишни васият қилсинми? Фарзандлар бу васиятини бажаришар ҳам. Аммо бу ерда томир ёзган авлодлари қачонгача дарё ошиб, икки юрт ўртасида саргардон бўлиб юрадилар. Гарчи хонликда аввалги уруш-савашлар барҳам топган бўлсада, гоҳида ёвмут туркманлари ёки қорақалпоқ бийларининг бош кўтариб қолишлари бор.

Латиф бува бу ерда абадий қўним топишга аҳд қилади. Ўлими арафасида ўғилларини ёнига чорлаб, агарда Оллоҳ таоло омонатини олса, жасадини шундоқ маллаклари бўлмиш ер яқинидаги маконга қўйишни васият қилади. Авваллари ҳам бу ерни кўп бора кўз олдига олиб юрганди. Ҳеч кимнинг илкида бўлмаган ушбу ерга турли дарахтлар эктирди, дала атрофдаги отизлардан (экин майдони) хийла баландлиги боисдан уни қўл кучи билан ўзлаштириб, деҳқончилик қилишга имкони келмади. Ва

ўйладики, вақти етиб омонатини топширса ўғиллари уни шу ерга дафн этади. Шу тахлит бу ерда — янги манзилда ўзларининг абадий макони — қабристонлари бўлади.

...Сарибийда мавжуд бўлган эски қабристонни халқ ҳамон «Латиф сартнинг авлиёси» деб аташади. Ихтиёрийликдан эмас, мажбурийликдан пайдо бўлган бу муқаддас макон авлодлари зиёратгоҳига айланган.

Қадим юртимизда минглаб қабристонлар мавжуд. Уларнинг деярли аксари улуғ авлиёлар — қачонлардир юртимизга ислом динини тарғиб қилиш, раият дилига иймон-этиқодни сингдириш мақсадида ўз юртларини ташлаб, ҳижрат қилган ўзга юртлик мусулмон биродарларимиз номлари билан аталади. Яна бир эътиборли томони ерлик халқ вакиллари — маҳаллий аҳоли орасидан етишиб чиққан улуғ алломалар, авлиёлар ва бошқа инсонлар номи билан юритилувчи қабристонлар саноклигини. Дарёнинг ҳар икки бетида мавжуд шундай қабристонларни санаш учун бир инсон бармоқлари етиб ортади.

Тақдирни қаранг — Оллоҳ таолонинг умри кўчувлар, азоблар билан кечинган бир мўмин бандасига синови шу бўлдики, у зоти олий вақт келиб, бир авлиёсифат зот мисоли туғ кўтариб ётишга муваффақ бўлди.

«ДОШҚАЛЪАДА ЕР КЎП ЭКАН...»

1900 йилнинг бошларида Латиф сартнинг фарзандлари яна бир карра кўчишга мажбур бўлишди. Тўғри, Латиф сарт узоқ кезишлардан сўнг ўзига абадий қўним топди — суяги Сарибийда қолди. Ўз

номи билан аталувчи қабристон энди шу яқинда яшовчи мўминларнинг сўнгги манзилларига айланди. Демак, ҳақиқатни айтадиган бўлсак, Латиф бува вақти келиб, ажали етган авлодларининг ўзи ёнида ётишини истагандир? Бу — ҳаёт қонуни.

Аммо ҳаётда тирикчилик деган яна бир қонуният ҳам борки, у ҳар нарсадан кучли. Айнан шу тирикчилик ташвишида бутун-бутун халқлар-қавмлар бир кунда туккан тупроқларидан айри тушишганлари бор гап.

Тахмини ожизимизча, Латиф сарт авлодларининг яшаш манзилларини бу гал ўзгартиришларига сабаб бўлган тарихий ҳақиқат бор.

Чор истилочилари ўлкадан тайёр хом ашё базаси сифатида фойдаланиш режасини ҳали босқин бўлмасидан аввал тузишганди. Шу боисдан истибдодга юз тутган ўлкага мутлақо кутилмаганда янги-ча яшаш услублари тезкор кириб келади. Маълумки, халқимиз неча асрларки, ўз илкидаги ерларга рўзғори учун зарур бўлган қишлоқ хўжалик экинларини экишган. Хоразм ўлкасида оқ жўхори, мош, ловия, буғдой, каноп саноат экинлари сифатида экилган бўлса, эҳтиёжга қараб полиз экинлари ва чорва озукаси экилган. Айниқса, воҳа йўнғичка (беда) экиш бўйича бой тажрибага эга эди. Бу юртнинг ширин-шакар қовунлари таърифи Бағдодгача машхур эди.

Тўғри, воҳада пахта ҳам озми-кўпми экилган. Эҳтиёжга қараб, воҳадан ҳеч қачон пахта толаси ташқарига чиқарилган эмас.

Чор маъмурлари ерлари унумдор — айниқса, машаққатли пахта учун ўта қулай бўлган ўлкани келажакда бутунлай пахта монокультурасига айлантиришни истилонинг илк давриданоқ давлат сиёса-

тига айлантиришади. Рус саноатчиларига ўлканинг ҳосилдор заминида етиштирилган пахта толасини жаҳон бозорига чиқариб сотиш, ушбу даллоллик орқасидан бойиш васвасаси тинчлик бермасди. Бунинг учун нафақат мавжуд майдонларга ғўза экиш, балки янгитдан ерлар ўзлаштириш зарурияти ҳам пайдо бўларди.

XIX асрнинг саксонинчи йилларидан бошлаб Туркистонда, хусусан Хоразмда ҳам пахтанинг амирқон (Америка)нави кенг миқёсда экила бошлайди. «Дюкова» ва «Большая Ярославская мануфактура» фирмалари экиб синаб кўриш учун дастлаб Амударё бўлимига 10 пуд миқдорда амирқон навли ғўза чигитини жўнатишади. 1885 йили Шўраҳон ва Хонқада бойлардан Абдулла девон ва Аваз Ниёзлар шу нав ғўзани ўз ерларида экиб, синовдан ўтказадилар. Натижа кутилганидан ҳам зиёд бўлиб чиқади. Шу тариқа янги навнинг юртимизни истило қилиши бошлаб берилади. Мисол учун 1884 йилда Туркистонда бор-йўғи уч юз десятина ерга амирқон навли пахта экилган бўлса, беш йилдан кейин бу миқдор қирқ тўрт ярим минг десятинага етган. Чор Россиясига олиб кетилган пахта миқдори шу даврда 92 минг пуддан беш йил ичида уч миллион 560 минг пудга қадар кўтарилган.

Шу мақсадларда чор маъмурлари ҳали ўн тўққизинчи аср охирларида юртимизга бир неча марта илмий экспедициялар уюштиришади. Бу экспедициянинг хулосаси шу бўлдики, воҳанинг жанубий-ғарбий туманларида дунёда энг арзон ва сифатли пахта етиштириш имконлари мавжуд.

...Юкоридаги мақсадни ҳаётга татбиқ қилиш учун ўз даври учун ғоятда муҳим кўплаб тадбирлар қўлланилган. Пахта эккан деҳқонлар учун катта

миқдорда ҳақ тўлашган. Улар аввалига ер солиғидан озод ҳам килинганлар. Тўлов кўпинча бир кило пахтага бир неча кило буғдой миқдорида ҳам берилган. Машаққати бисёр бўлсада, бир неча таноб ерда пахта экиб, юқори ҳосил олган деҳқон бутун йил бўйи оиласини таъминлайдиган буғдойга эга бўлган. Қахатчилик, қимматчилик ва очарчилик каби балоларни ўз танасида синаб кўрган деҳқонлар бу янгиликка тезкор ёпишиб олганлар.

Тўғри, Сарибийда Латиф сартнинг бир неча таноб ери бор эди. Оила қозонини қайнатиб турганди. Аммо вақт келиб фарзандлар кўпайди, эндиликда оила қурган, ўз фарзандларини орттирган ўғиллари оилаларини боқишга бу ер озлик қилиб қолди. Янгитдан ер очиш имкони йўқ, сотиб олиш эса қийин. Айниқса, пахта экиш бошлангач, ерларнинг баҳоси бир неча қарра ошиб кетди. Тўғри, шу атрофдаги ери кўп бойларнинг отизлари, яъни далаларини тенг яримчилик шарти билан олиб ишлаш ҳам мумкин. Аммо «шериклик ошни ит ичмайди», деган қадим нақл бор. Худо кўрсатмасин, пахта яхши битмаса борми, унда хонавайрон бўлдим деявер. Кейин бутун бола-чақанг билан бойга қарам бўлиб қолишинг бор.

...Янги аср бошига келиб, рус маъмурлари ташландик ётган, эгасиз майдонларни маҳаллий аҳолига бўлиб беришга киришдилар. Бу ерни текинга бўлиб беришнинг биргина шарти бор эди — ер олган одам фақат пахта етиштириши керак.

Петро-Александровскда нуфузли вазифада ишлаган Маслов дегани шу тарика бутун ҳудудда «ер тарқатувчи» номини олади. Аҳоли нисбатан кам бўлган, аммо сув йўллари тахт манзиллардан ҳоҳловчиларга ер ажратиб, хатлаб беришга киришади.

1900 йил бошида Абдулла ака оға-инилари билан Дошқалъа элати ҳудудидан ўн таноб ер олади. Айнан унга қўшни отизлардан Отажон бувага ҳам ўн таноб, хонбосларга ҳам шу миқдор ер теккан...

Дошқалға элати қадим Тозабоғёп қишлоғи ҳудудида эди.

Шу ўринда Абдулла акани ўн таноб ери, бир этак оиласи, ишчан, тадбиркор оға-инилари билан янги элатда рўзгор ташвиши билан қолдирамизда, бу қадим қишлоқ ҳақида мухтасаргина сўз айтишга изн сўраймиз.

ТОЗАБОҒЁП МАДАНИЯТИ

Қадим Хоразм мозийнинг энг кўхна маданият ўчоқларидан бири саналади. Қадимшунослар бу ерда инсон боласи неча юз минг йил муқаддам ўтрок-лашгани, ўзига хос яшаш усуллари — маданиятни яратганидан сўз очишса, сиёсатшунослар таъбирича, давлатчиликнинг тарихи етти минг йилнинг нари-берисида пайдо бўлгани аниқланганидан айтдилар.

Воҳада ҳаёт дарё билан бевосита боғлиқ. Бево-сита боғликлиги шундаки, ўжар Жайхун ўз ўзанини ўзгартириши туфайли ҳаёт гоҳида ўнг, гоҳ чап қирғоқда мисли кўрилмаган тарзда ривож топиб, яшнаб турган. Баъзида дарё йўналишини кескин ўзгартирган кезларда бутун-бутун қалъалар — аҳоли истиқомат манзиллари харобаларга айланган. Қачонлардир гуллаб-яшнаган Шохсанам, Ошиқ Ойдин, Шаҳри Бўстон каби қалъаларнинг ҳозирда дарёдан юзлаб чақирим узоқликда қолгани — саҳроларга ем бўлиб, ўлик шаҳарларга айлангани дарёнинг яқин минг йилликлардаги «кўчиш»ларининг ме-васи.

Амударёнинг сўнгги «қалтис ўйини» 1572—75 йилларда содир бўлди. Ўзаро қирғин, босқинчилар олиб борган омонсиз уруш ва сувсизликдан қадим Хоразмпоҳларнинг бош кенти ҳисобланмиш Кўхна Урганч тамомила вайронага айланади. Қачонлардир бир миллионга яқин одам истиқомат қилган деб тарихчилар гувоҳлик берган шаҳар чин

маънода вулқондан кейинги Помпейга ўхшаб қолади.

Ёки дарёнинг ўнг қирғоғидаги юзлаб қалъалар тақдирида ҳам шунга монанд қисматларни учратиш мумкин. Хоразмшоҳларнинг биринчи пойтахти ҳисобланган Тупроққалъа шаҳар сифатида эрамиздан олдинги минг йилликдаёқ ўз нуфузини йўқотиб бўлганди. Бунга ҳам дарё ўзанини ўзгартгани сабаб.

Қадимшунослар юртимизда истиқомат қилган қадим бобокалонларимизнинг яшаш усуллари, тирикчилик йўсинлари, барпо этган ўз даврига хос маданиятини мазкур қалъа харобаларини археологик тадқиқотлардан ўтказиш орқали аниқлашган. Марказий Осиё дашт зонаси қабиаларининг бронза даврига оид маданиятини Бургут қалъа воҳасидан ўтувчи Тозабогёп канали яқинидан топишган. Шу боисдан мазкур давр маданияти инсоният тарихига «Тозабогёп маданияти» атамаси билан қирган.

Академик Толстов олиб борган археологик излаишлар натижасида бронза даври, яъни эрамиздан олдинги икки минг йилликнинг иккинчи ярми маданий қатлами айнан шу ҳудуддан топилади. Толстовдан кейин профессор Виноградов ва бу маданият изларини ўзбек олимлари Яхё Фуломов ва Аҳмадали Асқаровлар батафсил ўрганадилар.

Абдулла ака оға-инилари билан Дошқалъани ватан тутишган пайтда қачонлардир гуллаб-яшнаган ҳудуд дарё ўйинларидан узоқ муддат ташландик ҳолга келиб қолганди. Одамлар гоҳида сувсизликдан, гоҳида эса сув тошқинларидан бешиб, нисбатан тинч ҳудудларга кўчиб яшашганини эътиборга олсак, Дошқалъа аҳли пешанасига ҳам бу тақдир неча газак ёзилгани маълум бўлади.

Хонликда бир қарич ер ҳам эгасиз ҳисобланмаган. «Хонлик ери», «отаимулк» каби атамалар айнан ерга нисбатан қўлланилган. Отаи мулк, яъни

ота-бобосидан қолиб келаётган ерни ўзганинг, хатто хонликнинг тортиб олишга ҳақи бўлмаган. Хонлик ўз илкидаги — вақф ерларига тўла хўжайин эди, холос.

Бундан бир аср муқаддам қандайдир Маслов дегани одамларга Дошқалъа атрофларидан гўё ота мулкидек қилиб ер ўлчаб берганида, албатта эгасиз, ташландиқ майдонларни танлаган.

Халқ тилида Тозабог'ёп қишлоғи деб қадимдан аталиб келинган каттагина ҳудуд кейинчалик собиқ шўроларнинг жамоалаштириш сиёсати туфайли ўзгача маъмурий тизилмалар шаклини олади.

...Қариялар Дошқалъага хотирларида қолмиш эсдаликларни титқилаб қуйидагича таъриф қилишади.

«Дошқалъада Кичик Гулдурсинга ўхшаган қандайдир катта қалъа бўлган шекилли, юз йиллар муқаддам бу қалъанинг ўрни яққол билиниб турарди. Каттагина дўнглик бор эди. Энди, Дошқалъа дегани аслида тошдан ясалган қалъа дегани эмасми? Демак, қачонлардир бу ерда баҳайбат қалъа бўлган экан-да».

...Тўғри қадим воҳада тарихий қийматга эга бўлмаган манзилнинг ўзи йўқ. Аммо давраларда илмий-тарихий адабиётларни иқтибос қилиб оғиз кўптириб мақтанишга арзийдиган манзиллар борки, шу эл қишилари бу билан неча асрлар фахрланиб келадилар.

Тарихий адолатнинг заволи топмаганини айтмоқчимиз — Латиф сарт кўп қадим Қўнғиротни тарк этаркан, шундай қадим ва машҳур элдан ўз ихтиёрисиз кўчаётганидан афсуслар туйгандир? Балки? Аммо тақдир уни худди шундай қадим ва машҳур элга эш қилди — Хонқада қўним топишди. Қўнғирот қай даражада бутун ҳудудда кўп қадим ва шуҳратли бўлса, Хонқанинг қадимийлиги ва шуҳрати ундан бир баҳя кам эмасди.

Кейинчалик Латиф сарт янги манзилга кўчди —

дарё ўнг қирғоғидаги Сарибийдан ватан тутди. Сарибий — бутун ҳудудда энг кўҳна ва машҳур инсоният яшаш ўчоқларидан бири саналади. Бу ерда Латиф сарт ватан тутди эмас, балки вақти келиб муқаддас қадамжога асос солди — камдан-кам инсонга насиб қиладиган шарафга — ўз номидаги қабристонга эга бўлиш бахтига муяссар бўлди.

Унинг авлодлари эса Тозабобёнда палак ёзиб, томир отиш бахтига эришдилар. Тозабобёп эса ҳудуддаги бутун-бутун тарихий бошламаларнинг илк ўчоғи сифатида тарихга кирган маскан. Бу тарихий адолатнинг тикланиши — синиб кетмагани.

Бахтлариким, бу авлод пешанасига кўҳна ўлканинг энг азиз, энг машҳур, энг кадрли масканларида яшаш, ўзларидан кўпайиш, шу ҳудудларда ўз тарихларини, ўз тақдирларини яратиш имкони ёзилди. Шонли авлодлар ўзларининг меҳнатсеварлиги, элпарварлиги, касб-кори, ҳалол меҳнатлари эвазига ўз шажараларини шу манзиллар тарихига абадий битдилар.

Қўнғирот — Ҳонқа — Сарибий — Тозабобёп. Бу тўрт жумла, тўрт бирикмани бир-биридан айро тушириб бўлмайди. Ҳар бириси ўз тош-тарозусига, ўз нуфузига, ўз ўрнига эга. Гўёки, эгизаклар каби гўзал. Гўёки курашга бел боғлаб даврага тушган, бир-биридан енгилишни ҳаёлига келтирмаган алпқомат полвонлардай.

...Энди биз бу шажара тарихини айнан Тозабобёпдан оламиз.

ИСМОИЛ БУВА ДЕХҚОН ЭДИЛАР

...Исмоил отаси ва инилари билан Дошқалъага кўчиб келиб, рус маъмурларидан ер олганида йигирма яшар куч-қувватга тўлган йигит эди. Ишлаб чарчамасди. Отаси, буваси каватида муштдек боши билан илкидаги ерга турли экинлар экиб, рўзғор қозонини қайнатишга ўсмирлигидан киришган.

Сарибийда уларнинг кунгирадор иморатлари бўлган. Ўз даврида бундай маҳобатли иморат қуриш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермаган. Шунинг ўзиёқ бу хонадоннинг деҳқончилик орқасидан тўқбадавлат яшашганини кўрсатади.

Шу ўринда бундан бир аср муқаддам воҳа деҳқонининг яшаш услуби, деҳқончилик маданияти ва рўзғор тутуми ҳақида мухтасаргина маълумот бериб кетиш ўринли.

Аввало, руслар келиши билан деҳқончиликда ҳам ўзгача устқурмалар таркиб топа бошлаганини айтиш жоиз. Негаки, эндиликда ота-боболар каби фақат буғдой, жўхори ва полиз экинлари экиш билан чекланиб қолиб бўлмасди. Рус маъмурлари пахта учун мўмай пул беришга киришишганди. Пул — ҳамма замонларда рўзғор бутлигини таъминлайдиган восита ҳисобланади.

Маслов Абдулла ака ва унинг ўғилларига бекорга ўн танов ер бермаганди. Демак, бу ерларда пахта экиш мажбурлиги бор эди.

Пахтани фақат бошқа ҳудудларга олиб кетиш билан мануфактурачилар катта даромад ололмасдилар. Биринчидан, шу ернинг ўзидаёқ пахтани чигитидан ажратиш, тола олиш ишни бир қадар енгиллаштирарди. Қолаверса, мануфактурачилар пахта чигитидан ёғ олишар, унинг кунжарасини ҳам деҳқонларга ҳақ ўрнида тарқатишлари мумкин бўларди.

Петро-Александровск шаҳрида яшаган рус савдогари Павел Александрович йигирманчи аср бошларида дарёнинг чап қирғоғига ўтиб, Гурланда ҳам пахта тозалаш заводи қурдиради. Бу кишининг

Тўрткўл ва Ҳонқада ҳам заводлари бор эди. Бу заводларда кунига бир неча тонна пахтани чигитдан ажратиш мумкин бўлган.

Чор Россияси тўқимачилик корхоналарини мунтазам пахта толаси билан таъминлаш мақсадида уни ташиб кетиш масаласи ҳам ўн тўққизинчи аср охирларида ҳал қилинган. Каспийорти темир йўли йигирма йил ичида Тошкент шахригача етказилади. Чоржўйгача темир йўл қурилиши билан Амударёда биржаларда толани мумкин қадар кўплаб ташиш имкони яратилади. Тўрткўл эса дарё флотилиясининг маркази — юраги саналарди.

1900 йилдан бошлаб пахтанинг тезпишар «Упланд» навининг Мексикадан келтирилиб, синовдан ўтказилиб, районлаштирилиши эндиликда кўплаб деҳқонларнинг пахта экишга қизиқишларини оширади. Сабаби, ўша даврда бир пуд буғдойга 1 сўм 70 тийин ҳақ тўланган бўлса, шу миқдор пахтага мануфактурачилар 3 сўм 20 тийин миқдорда ҳақ тўлашган. Ёки 1917 йилга келиб, жаҳон бозорида бир кило пахта ўн бир кило буғдойга тенглаштирилган.

Шундай шароитда қайси деҳқон буғдой экади дейсиз.

Ҳеч шубҳасизки, Абдулла ака ўн таноб ерининг аксарига пахта эккан. Агарда бу пайтда пахтанинг ўртача ҳосилдорлиги ўн центнерга етганини эслатсак, ўн таноб ердан деҳқон бир мавсумда ўн беш минг сўмга яқин даромад олганини кузатиш мумкин.

...Абдулла ака ўзига эркин деҳқон эди. Илкида ўн таноб ер бор — бу ҳозирги ҳисобда тахминан тўрт гектар майдон дегани. Унинг фарзандлари бўй тортишган, барча юмушлар ўзи ва болалари зиммасида эди. Мавсумда ёлланма деҳқон тутарди.

Дошқалъада ватан тутгач, Абдулла ака икки йилда кунгурадор иморат тиклайди. Кейинги йили катта ўғли Исмоилни уйлантиради. Аммо ўғлининг би-

ринчи рўзғори узоққа бормаиди — оила тез ажрашиб кетади. Кейинги йили элга тўй қилиб, шундок кўшни — ҳам иморати, ҳам ери чегарадош бўлган хомбошлардан Ҳожи хомбошнинг Сапура исмли кизини келин қилиб туширади...

...Абдулла ака имон-эътиқодли инсон ўтган. Беш вақт намозини қанда қилмаган, ҳар жума куни барча мўминлар каби масжидга бориб, жума намозида қатнашган. Рўза тутган, жонлиқ сўйиб, қурбонлик қилган, етим-есирлардан ҳол сўраган.

...Қўй йили эди. Абдулла ака бир текис униб чиққан ғўзаларининг ривожидан кўнгли кўтарилиб, уйига ҳуфтон арафасида қайтади. Келини оғироёқ бўлганидан катта ўғли Исмоил бугун далага бормаган, эрталабдан келиннинг аҳволидан хабарланиб, уйда қолганди.

Абдулла ака кунгурадор иморатининг эркаклар яшайдиган қибла тарафидаги катта дарвозадан кираётиб, уйда бир ташвиш аломатини сезди. Катта ўғли Асматулла уйланиб, бола-чақали бўлган. Иброҳимнинг уйланганига кўп вақт бўлган бўлсада, ҳали фарзандлари йўқ эди. Исмоилнинг хотини тўлғок тутаетгани хабари унинг кўнглини тоширди. «Ишқилиб, икки жонини бир берган бўлсин-да. Ўғлининг қувонишини айтинг. Тақдир экан, биринчи аёли билан рўзғори битмади. Мана иккинчи келин билан кўз тегмасин бир қошу кўздек яшаяпти.»

Катта қизи Налмомо ҳам келибди. У отасини кўрибоқ салом берди. Отасининг хорғин киёфасида чарчоқ аломатлари эмас, қандайдир қувонч белгилари кўзга ташланарди. Ота-қиз айвон эшиги олдида бирпас ҳол-аҳвол сўрашиб туриб қолдилар. Шу пайт тўрдаги аёллар хонаси томондан кўшни кампир чиқиб, аввалида рўмоли билан юзини яширган бўлди, хонадон эгасини таниб, эшитилар-эшитилмас салом берди.

Абдулла ака тўлқинланди. Қўшни кампирнинг —

қўли енгил знака (доя) аёлнинг келганини яхшиликка йўйди.

Индамасдан ичкарилади. Дастурхонда дамлоғлик чойга карамасдан токчада турган Қуръонни олиб, дуч келган еридан ўқий бошлади. Бунни қарангки, айнан «Ёсин» сурасини очибди. Бунни ҳам яхшиликка йўйди.

Бирпасдан сўнг тўрдаги уйдан чақалоқнинг йиғиси қулоғига чалинди. Каломни токчага қўйди-ю, «Таборақ» сурасини кетма-кет ёддан ўқишга тушди.

Қироат билан бўлиб, кимдир эшикни очгани, Абдулла аканинг кўрпачада чўккалаганча Қуръон қироат қилаётганини кўриб, оҳиста эшикни қайта ёпиб, ортига қайтганини сезмади.

Бир маҳал қироатни тугатиб, фотиҳага қўл очиб, атрофга караса ўғли Исмоил ҳам дастурхон четига одоб билан чўкиб, дуога қўшилибди. Ўғлининг хорғин юзларида қувонч аломатлари шундоқ кўриниб турарди.

Фотиҳа ўқиб, қўллари юзларига тортишгач, ўғли шошинқиради.

— Ота, суюнчи беринг, муборақ бўлсин! Неваралик бўлдингиз!

Абдулла ака ўғлига шодон боқди.

— Ўзингизга ҳам фарзанд кутлуғ бўлсин, ўғлим.

— Қуллук, қуллук.

Кейин тўни қатини титкилаб бир тилло пул олиб ўғлига узатди. Ўғли кулди, олмади. Иrimi учун айтганини билдирмоқ бўлди. Абдулла ака қўймади.

— Ол! Энакасига бер, хурсанд бўлади.

Ўғли пулни олиб чиқаётганда Абдулла ака ўсмоқлади.

— Бу неварамизни қандай атаймиз...

Исмоилнинг юзлари янада ёришди.

— Неварангиз ўғил, ота.

— Қўй йилида туғилибди, феъли қўйдек юмшок бўлсин, насибаси тўқ келсин.

Кейин ҳамон ўзига тикилиб турган ўғлига қараб кўнглига келганини айтди.

— Шу йигитга Қуронбой деб от қўйсак. А?!

Исмоил отасининг гапини маъқуллаб, бош чайкади...

...Абдулла ака кўп яшамади. Аммо фарзандларининг камолини кўрди, бир парча ери билан катта рўзгорни тебратди, ўғил-қизларини уйли-жойли қилишга бош бўлди.

...Тақдир Исмоил бува бошига кўп доғули замонларни кўришни ёзган экан. Кетма-кет фарзандлари туғилиб, инилари бўлакча иморат қуриб, чиқиб кетишгач, отамерос ерда деҳқончилигини тинчгина давом қилдираверди. Қачонлардир отаси қурган кунгурадор иморат бу пайтга келиб, анча кенгайиб, бирор қирқ хонага етиб қолганди...

Аввал «Гирмон уруши» дегани чиқди. Урушда русларнинг қўли паст келдими, юртда кўп вақт қахатчилик кезинди. Пахтанинг нархи тушиб кетди. Ҳатто бир кило пахтага бир кило буғдой топиш мушкул бўлиб қолди. Қиш бўйи қозон қайнатиши душвор бўлган хонадонлар аксари эрта баҳорда ерларига чигит эмас, баҳорги буғдой ва арпа экишга мажбур бўлдилар.

Кейин «инқилоб» дегани бўлди. Хивадаги хонни ағдариб, ўрнида ишчи-деҳқонлар ҳукумат тузгани ҳақидаги хабарлар тарқаб қолди. Бу пайтда Тўрткўлда ҳам ажабтовур воқеалар содир бўлмоқда эди. Шаҳарга соқчилик учун қўйилган казаклар анча муддат ишчи-деҳқонлар ҳукуматини тан олмай ўзларича яшашди, бир муддат дарё ортига юриш қилган Жунаидхон лашкарини қўллаб ҳам туришди.

Кейин Тўрткўлга Шайдаков дегани катта қўшин билан келаётгани, кимки ишчи-деҳқон ҳукуматига қарши бўлса, тўпнинг оғзига боғлаб отишлари ҳақидаги шумхабарлар тарқалди.

Тўрткўлдан ўн беш чақиримлик ердаги — Дошқалъада ўз тирикчилиги билан андармон Исмоил

ака бу бало-офатлардан имкон қадар узоқда туришга ҳаракат қилди. Бўй тортиб қолган ўғли Қуронбойни кўз қорачиғидек асради, оғзиолачилик йилларида уни бир қадам ёнидан жилдирмади. Ҳатто одамлар Тўрткўл бозорига боришдан кўрқиб қолишди....

... Кейин бир муддат юртда тинчлик бўлди — шўролар бой-бадавлат кишиларнинг ерларини камбағалларга, ерсизларга бўлиб беришди. Аммо ерсизнинг ерли бўлгани, деҳқоннинг елкасига офтоб теккани вақтинчалик экан. Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларига келиб шўролар «қолхоз» деган нарсани ўйлаб топдилар. Яъниким барчанинг ерлари бирлаштирилди — жамоалаштириш сиёсати жойларда гоҳида ихтиёрийлик, гоҳида зуғум остида олиб борилди. Колхозга деҳқонлар илкидаги борики ишчи курули — бир бош оти, туяси, хўкизи билан киришди. Аввалида маллак шаклида экиб келинган ерлар шу тахлит бириктирилиб, эндиликда уларни барча тенг ишлаб, тенг эка бошладилар. Бу янгилик қизиқ кўринишга эга эди. Ерни биргаликда экасан, етиштирилган ҳосил — пахтани бирга давлатга топширасан, натижада, кеч кузда йил бўйи умуммулкка қўшган ҳиссанг — иш кунинг учун ҳақиға буғдой беришади. Баъзида бир бош кийим-кечак ҳам беришган.

Тозабовёп қишлоғи ҳудудида шу тахлит 1929—30 йилларда дастлабки колхозлар тузилди. Шу арафада Исмоил бува ҳам колхозга кирди. Кейинчалик уч колхозни бирлаштириб, йирик «Намуна» колхозига айлантиришди.

Исмоил бува колхознинг илк кунларидан бошлаб барча оғир юмушларида қатнашди. Қўш хайдади, арава тортди. Раҳматли аёли Сапура момо хотин-қизлар билан бирга колхозда умри охиригача ишлади. Колхознинг чеккаларида икки-уч хонадон яшайдиган хутор қисмлари бўларди. Экиш вақтлари барча шу ёққа кўчарди. Ётиб ишлашарди. Пахта

экишарди. Далани хўкиз ва от кўшилган омочларда хайдашнинг ўзи минг азоб. Кейин нотекис далалар кетмонда яна бир қайта кўлдан ўтказилади — текисланади, омоч чала теккан ерлари ағдарилади. Сўнг ерга чигит қадалади.

Колхоз аввалида иш куни учун озми-кўпми ҳақ бериб турди. Хатто пахта терими вақтларида илғорларга деб ҳар бири ёш боланинг муштидек келади-ган оқ қанд ҳам тарқатишди. Чойга солсанг эриб кетадиган ширтаъм қандни илк бора тотиб кўрган колхоз аъзоларининг бошлари кўкка етди. Аммо бу орада шўролар давлатида катталарнинг уқувсизлигиданми ёки худони тан олмаганларни худо урдими очлик рўй берди. Энди йил ўн икки ой қора меҳнатинг учун бир этак буғдой берсада розисан. Ишқилиб, болаларинг очликдан ўлишмаса бўлгани...

Исмоил бува шундай қора кунларни кўрди. Булар ҳали ҳолва экан, уруш вақтида одамлар очликдан кирилиб кетишди-я. Топган-гутганини урушга топширган халқнинг силласи қуриди — кунжара еб шишиб ўлганлар бўлди. Яна бало устига бало кўпиб, юртда «терлама» дегани чикди...

...Исмоил бува колхозга илк бора трактор дегани келганини умри охиригача бир ҳаяжон билан айтиб юрган.

«Тўрткўлга пароходларда ўзи юрар, ўзи сураар темир хўкизлар келтирилибди, энди шуларни колхозларнинг отизларига хайдашармиш деган гаплар чиқди. Бунга кўпчилик ишонмади. Темир хўкиз қандай бўлишини ўз кўзи билан кўриш учун Тозақалъага бориб келганларнинг гаплари антиқа эди. Айтишардики, темир хўкиз дегани тўртта филдирак устидаги бир қориндор қора бало эмиш. Филдиракларининг билакдек-билакдек тишлари бормиш. Ерни сураётганда кийналмаслиги учун. Гулдираб овоз чиқариб турармиш. Мўрисидан эса қора тутун бурқсирмиш. Устига бир одам миниб олиб, темир хўкиз-

ни бошқариб турармиш... Бирор ойлардан сўнг ўша темир хўкизлардан бирисини бизнинг колхозга ҳам келтиришди. Бир нўғай одам хайдаб келди. Қариялар ёқасини ушлаган, бола-чақа кизиқиб кўчани бошига кийган. Ўша нўғай темир хўкизни ҳали тобига келмаган — баҳор ёмғиридан эндигина сўриққан далага хайдади. Ҳамма тўпланиб, бу патиллаётган жонивор ҳозир бир ҳамлада бутун отизни (далани) ағдар-тўнтар қилиб ташлайди, деб хайрат билан томоша қилиб туришибди. Аммо трактор далада ўн одимча юрмасдан ботиб қолса бўладими? Темир тишли ғилдираклари бўғзигача лойга кириб кетган, устидаги нўғай одам ҳадеб сўкинади денг...

Тракторлар келган пайтда баъзилар энди колхозчилар тракторнинг ишлашини томоша қилиб, дала бошига чертак тиклаб, чой ичиб, қорин қашиб ётишади, деб лоф қилишганди. Қайда? Бу тракторнинг азоби ўзидан кўп экан. Темир ғилдираклилари отизларда ботиб қолавергач, ўрнига дам берилган ғилдираклилари келтирилди. Улар далада равон юришарди. Аммо азобли томони шунда эдики, бу тракторларнинг совутиш тизими мукаммал ишланмаган экан. Кўпи билан эни юз қадамлик отизни хайдаш жараёнида даланинг ҳар икки бошида от аравага юкланган ёғоч бочкаларни ҳозирлаб аравакаш-сувчилар туришади. Трактор даланинг бир бошига етмасдан суви қайнаб кетади. Қорнидан бурқсиб оқ тутун чиқади. Дарҳол сув қуйиш керак. Бу ёққа етгунича яна шу аҳвол...»

Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида колхозларнинг илк қадамлари шундай кечган. Одамлар аввалида энди биримиз икки бўлади, қорнимиз нонга тўяди, деб байроқ кўтариб, кўшиқ айтиб далага қатнашган бўлишса, кейинча бу орзиққан қувонишларининг жабрини ҳам тортишган. Ўша йиллари колхозлар ҳақида тўқилган кўшиқлар ҳақиқий аҳволни кўрсатиб турибди:

*Озон шўрва, кеч шўрва.
Колхоз — эгнингда тўрва.
Озон гурдик, кеч гурдик.
Колхозга билмай кирдик.*

... Исмоил бува уруш йилларида ҳам анча кексайган бўлишига қарамасдан колхозда ишлади. Бу пайтда катта ўғли Қуронбой аллақачон ота касбини қўлидан олган — аввалида звено бошлиғи, кейинчалик эса бригадир бўлиб ишлаб, эл-юртда хурмат қозона бошлаганди.

БИР МУШТИПАР АЁЛ

Тақдири тузумлар, сиёсатлар, ҳукмдорлар ўзгарган, юртда турли қайта қуришлар, қайта бузишлар содир бўлган замонда яшаш, бир этак болаларини боқиш зиммасига тушган Сапура момо ҳақида яхшиси ўзбекнинг бир мўътабар аёлининг ҳозирда ҳаёт бўлган кичик ўғли — саксон яшар Шариф сарт айтсалар маъкул. Ўз онаизори тўғрисида Шариф буванинг эсдаликлари:

«Мен бир минг тўққиз юз йигирма еттинчи йили туғилган эканман. Мендан сўнг Моможон исмли киз туғилган».

Энамнинг қачон туғилганини билмаймиз. Сўрамаганмиз. Одат бўлмаган-да. Аммо кўз очиб дунёни — ок-қорани таниган пайтимда энам бақувват аёл эди. Эркаклар қаторида колхозда ишларди. Айтардики, экиш, чопиқ пайтларида мени ҳам олиб кетар экан. Дала бошидаги омонат беланчақда ётар эканман. Замон, зулм ёмон бўлган-да. Қаровсиз болани ит ёки куш олиб кетади дейишмаган.

Энг каттамыз Қуронбой акам эди. Эсимизни таниганда у киши гўч йигит эди, отам билан бирга колхозда ишларди. Бизлар ҳам белимиз қотмай туриб, далага чиқиб кетганмиз...

Ўн яшарли вақтимиз ҳозиргидай ёдимда қолган. Қуронбой акамни уйлантиришди. Сўна янгам Нурматсаллоҳ буванинг қизи эди. Ўта меҳрибон аёл эдилар. Бизларга муомаласини айтинг.

Умуман болаларга меҳрибонлик дадамизда бетимсол эди. Бирортамизни каттик сўкмаган, урмаган. Ҳамма билан катта одамлардек ширин муомала қиларди.

Бу хислат энамизда ҳам бор эди. Шу фазилатларини кейинчалик келинларига ҳам юктирганлар...

1941 йилнинг баҳорида бўлса керак, иккинчи акам — Рийимбой акамнинг тўйлари бўлган. Отам элга ош тортиб, ўз замонаси учун ибратли бир тўй қилиб берган. Ойимжон янгамиз шу элатлик Бекчон шайтон деганнинг қизи эди. Ўсмир вақтимиз, келин олиб келаётган аравага эргашиб, чанг-тупрок йўлларда югуриб-қувонишиб юрганимиз ёдимда.

Кейин уруш бошланди. Қуронбой акамни ёши учунми ёки озрок хасталиги учунми урушга олишмади. Бу пайтда у киши колхознинг олд кишиси эди — далани, деҳқончиликни яхши биларди-да.

Рийимбой акам шу йилиёқ биринчилардан бўлиб урушга жўнади. Беш-олти ойлардан кейинми акамдан хат келган. У киши фронтда «полуторка» машинаси ҳайдаётганини ёзганди. Урушдан олдин ҳам колхозга илк келган юк машинаси ёнида юрарди — техникага ўта қизиқарди.

Акам урушга кетганида янгам оғироёқ эди. 1942 йилда илк фарзандлари туғилди. Сиёсат ёмон эканда, янгигина бўшанган аёл икки-уч кун уйда ётди-ми-йўқми ишга чиқсин, деган хабар келган. Бир қўлида эмизикли боласи билан отизга чиқиб ишлайверган.

Каримбой акам мендан бир ёш катта эди. У вақтлари туғилганлиги ҳақда гувоҳнома беришмаган. Урушга олганда ҳам йигитларнинг бўйи-қоматига, мўйлови чиққанига қарашган. Каримбой акамни урушнинг охирироғида фронтга олишган.

1942 йилда мени ҳам ҳарбий комиссариатга чақиришди. Уларнинг рўйхатида 1925 йил туғилган деб хатга тиркалган эканман. Энди мен ҳам урушга кетаман деган ташвиш билан комиссариатга бордим. Делин дегани мени кўрикдан ўтказди. Ёшликдан кўзим ожизроқ. Шунини инобатга олишдими ёки ҳали ёшлигимни билишдими, Делин дегани чакирув қоғозини кўз олдимда йиртиб ташлаб, печга улоқтирдида: «Бор отангнинг молини бок!» деб чиқариб юборди.

Мени урушга олишмаганини эшитиб, энам бечора қувонганидан йиғлаб юборди. Ахир Рийимбой акамдан йилда, ярим йилда бир хат келса, урушнинг ваҳимаси ўзидан ёмон бўлса, кўз олдида юрган мурчалидай ўғилларини қирғинга қайси она ташлайди дейсиз!

Яна бир гапни айтиб ўтай. Менинг урушга бормаганим ҳақида айрим нокаслар гап тарқатишибди. Гўёки мен урушдан қочган эмишман.

1942 йил охиридамикан, Собирвой акам билан иккиламизни ФЗУ деганига чақиришди. Ёши етмаганларни ҳарбий заводларда ишлатиш учун касбга йўналтирадиган шундай вақтинчалик курслар ташкил қилишган. Ҳарбий ёшдан — қирқ бешдан ошган кишиларни эса ишчи батальонларига ҳам кейинроқ олиш бошланган.

Бизлар акам билан Кўнғиротда ФЗУ тайёргарлигида бўлдик. Слесарлик, токарлик каби касбларга ўргатишди. Зарур бўлса Россиянинг узок шаҳарларидаги ва ўзимизга уруш вақтида кўчирилган ҳарбий заводларга ишлаш учун жўнатамиз, деб уқтиришди.

Уч ойча ўқишда бўлиб акам билан уйга қайтиб, бечора энамиз дунёдан ўтганини билдик. Бир ўғли урушда, яна икки кичиги ҳам номаълум жойларга кетганини кўтара олмаган. Бировлар ҳукумат «пузу» деб алдаб аслида ёш болаларни ҳам урушга олиб кетаётган эмиш, деган миш-миш гапни энамга ет-

казган. Соппа-соғлом, бақувват аёл шу бир неча ойда соб бўлган.

Алам қиладики, шундоқ яқинда бўлатуриб, ўз туққан энамизнинг жасадини кўтариш насиб қилмади-я.

Энамни Норинжон бува қабристонига дафн қилишган экан. Собирвой акам билан бориб, энамнинг ҳали қуриб битмаган қабрини топиб, хўнграб-хўнграб йиғлаганмиз.

Ўша вақтда энам нари борса элликларга кирганди. Балки ундан ҳам ёшдирлар? Чунки, у вақтларда қизларни бўй етса тамом — ўн уч-ўн тўрт ёшида ҳам турмушга узатишган.

Энамнинг бевақт ўлими отамни ҳам қаритиб қўйди. Кетма-кет икки ўғлини урушга олишди, бу ёқда бизлар ҳам ана кетамиз, мана кетамиз, деб ҳар доим сафар халтамиз билан юрган бўлсак. Бу ёқда уруш даврининг етишмовчиликлари.

Кекса киши қаровга мухтож бўлиб қолади. Шу боисдан отам кейинчалик Шўрохоннинг дарғалари авлодидан бўлган Рўзигул исмли аёлга уйланди. Рўзигул момони ҳеч ўғай деб айтгим келмайди. Ўта меҳрибон аёл эди. Акамларнинг кичик болаларини гўё ўз болалари, ўз неваралари каби меҳр билан қараб, парваришлаб ўтирарди. Тўғрисини айтсам, бу дунёда одамларни яқинлаштирадиган, бир-бирига оқибатли, меҳрибон қиладиган нарсаси тўқчилик эмас — йўқчилик. Юртга бало келган пайти одамлар ўзаро низони унутадилар, бир-бирларига суяниб қоладилар.

Рўзигул энамиз отам билан беш-олти йил яшаган. Тўғри, бу аёл фарзанд кўрмади. Аммо ўғай фарзандларининг болаларини бокиб умрлари ўтди.

Рўзигул энамиз ўлганида у кишининг хокини отам ва энам ётган Норинжон бува қабристонига қўймоқчи эдик. Бу аёлнинг оиламизга озмунча хизмати сингмаганди. Аммо оға-инилари суяк талашишди, энамизни дафн қилиш бир кунга кечикди. Охи-

ри бўлмади, дарғалар уни Шўрохонга олиб кетиб, ўз суякларига кўшишди. Бизлар хайит байрамларда бориб кабрини зиёрат қилдик.

Дунё дегани эртакка ўхшаркан. Беш кунлик ёлгончи деганлари шу-да. Энди саксонни қоралаб кўйиб, мана энамизни, отамизни, Рўзигул момомизни эслаб ўтирибман. Ҳаммаси гўё куни кеча бўлиб ўтгандай. Ҳаммаларининг киёфалари шундоқ кўз ўнгимда турибди...

ЭЛПАРВАР ИНСОН

Латиф сартнинг човлиғи (эвара) Абдулла сартнинг ахтиғи (невараси) Исмоил сартнинг катта ўғли Қуронбой сарт эл кишилари ёдида шундай яхши ном — хотира қолдириб кетган инсон. Бу бир банданинг етмиш йилдан зиёд умрида юрт кишилари-га, қўни-қўшниларга, бутун бир худудда қилган яхшиликларига берилган баҳо.

Одатда, инсондан қоладиган из — унинг эл-юртга қилган амаллари билан бир қаторда ўз ортида қолдирган оқил, меҳнатқаш, эл-улусга қайишади-ган фарзандлари билан ҳам ўлчанади.

Қуронбой ака айни колхозлаштириш авжига минган ўттизинчи йиллар ўрталарида оила қуради. Тўғри, Абдулла ака ҳам, Исмоил ака ҳам йигирма ёшларида оила қурган эдилар. Қуронбой аканинг нисбатан кечроқ оила тузишига — юртда содир бўлган турли ўзгаришлар сабаб. Ўзаро фуқаролар уруши авжига чиққан, кейинроқ оғзиолачилик ва «умуммулк» аталган сиёсатлар кетма-кет келган замонда бандасига тўй-ҳашам татимайди. Тирикчилик бирламчи қайғу бўлиб қолади. Шу боисдан Исмоил ака тўнғич ўғлини сал кечроқ уйлантирди. Шу пайтда юртда «катағон» дегани ҳам чиққандики, бу ваҳимали кунлар кўпчиликнинг юрагини олиб кўйганди...

Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида колхозга

қўшилмасдан якка хўжалик тарзида яшашни истаган кишиларнинг аксарини турли айблар билан ўзга ўлкаларга кулоқ тамғаси остида сургун қилиб юборишганди. Ҳатто илкида бир бош хўкизи бор бандаларнинг аксари кулоқ бўлиб кетишган. Бундай пайтда ўнғайнинг келсада, элга ош бериб, бундайроқ тўй давраси тузиш хавфли эди. Тўйдан сал ўтмасдан қайсидир бир нокасининг бой-бадавлат хонадон, катта тўй қилди, деган чакуви билан туғилган юртдан сургун бўлиб кетиш одатий ҳол эди.

Қуронбой аканинг кўз очиб кўргани — Сўна момо шу элатлик Нурмат саллоҳнинг қизи эди. 1936 йил охирида оилада тўнғич фарзанд дунёга келади. Унга Муҳаммад деб исм қўядилар.

Қуронбой аканинг тўнғич фарзанди бир умр колхозда тракторчи бўлиб ишлади. Бирин-кетин фарзандлар дунёга келди.

Шу ўринда бу хонадонда қачонлардир таркиб топган бир анъанани қайд қилиб кетиш керак. Катта хонадоннинг кенжа авлодлари исмларининг аксари дини исломнинг устунлари бўлган муқаддас зотлар билан адаш. Бунинг ўзиёқ хонадон эгаларининг нақадар имонли-эътиқодли кишилар бўлишганини кўрсатади.

Сўна момодан туғилган иккинчи фарзанд — Ёқутжон ёшлигидан касалвандроқ ўсди...

Уруш йилларининг азоби, машаққатли меҳнат, фарзандлар фами кўпгина аёлларни вақтли қаритган. Соппа-соғлом аёллар қора меҳнатдан, уруш келтирган кулфат ва ғамдан бевақт ҳаётдан кўз юмганлар. Сўна момонинг жуда ёш дунёдан кетишига ҳам шундай давр сабабчи.

Биз аجدодлар оралиғидаги вақт боисдан Сўна момо деган иборани ишлатаяпмиз. Аслида Сўна момо ҳаётдан кетган вақтида эндиgina ўттиздан ҳатлаган навжувон эди...

Қуронбой ака уруш тугар йили Саодат исмли аёлга уланади. Бу никоҳдан бир фарзанд дунёга келади, аммо чақалоқ уч ойлигида вафот этади.

Қуронбой аканинг учинчи оиласи — Бибижон момо.

Бибижон момодан бир-биридан ширин-шакар фарзандлар бирин-кетин дунёга келган. Қуронбой қизларининг бирига Сапура деб исм беради. Бу ёш вафот этган онаси хурматига. Онаминг исми ерда қолиб кетмасин, деб ирим этгани.

Бугун Қуронбой аканинг фарзандлари ўзларидан кўпайиб, ҳозирда ўнлаб оила-хонадонларни ташкил қилишганки, бу оқил фарзандларнинг ибратли ҳаёти ҳақида тўла ёзсак, рисоламиз ҳажми етишмайроқ қолади. Биз ўрни келганда Қуронбой аканинг фарзандлари ҳақида имкон қадар ва батафсил маълумот бериб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Ҳозир эса Латиф сартнинг машхур човлиғи ҳақида алоҳида тўхталмоқчимиз. Негаким, бу инсон ҳаёт бўлганларида ушбу санада бир аср умр кўрарди.

Аввалида сўзни у кишининг замондошларига, касбдошларига, шогирдларига ва яқин биродарларига берамиз. Зеро, эшитган бошқа-ю кўрган бошқа. Билган бошқа. Бирга юрган бошқа.

«ТАШКИЛОТЧИ ОДАМ ЭДИ»

*(Уруш ва меҳнат фахрийси Қуронбой
Нуруллаев хотираларидан)*

... Мен 1922 йилда туғилганман. Урушдан олдин саккиз йиллик мактабни битказдим. Ҳам ўқиб, ҳам ишлаган авлодмиз.

Уруш авжига чиққан вақти — маҳаллий миллат вакиллари ҳам тўхтовсиз урушга олиб турган кезларда Қўҳна қалъада полк ташкил қилишди. Мен қатори йигитларни ана шу полкка ёзишиб, бир муддат тайёргарликдан ўтказишди ва 1943 йилнинг ёзида урушга жўнатишди. Аниқ ёдимда қолган — 15 июнь кuni ҳаммамизни дарёда турган пароходга мингазишди ва Орол денгизи томонга сузиб кетдик. У

вактлар дарёда кемалар қатнард — Тўрткўлда махсус пароходчилик бўлими бор эди.

Уч ярим кун деганда дарёда сузиб, денгизда сузиб Аралский портига чиққанмиз. Урушнинг бор даҳшатларини бошимдан кечирганман. Севастополь ва Симферополь шаҳарларини озод қилишда иштирок этганман. Шундай қонли жангларнинг бирида оғир яраландим ва госпиталда бир муддат даволашгач, юртга қайтаришди.

Ёдимда, ўн олти нафар йигитлар бирга кетгандик. Маткарим жувозчи, Султонбой, Абдулла, Каримбой, Жумёз сартлар... Кетиш арафасида орамиздан кўлида хунари борларни негадир суриштириб ажратиб олишган. Яъни ихтисослиги бўйича фойдаланиш учун. Ражаббой кўтир этикчи уста эди. Қолганларимизни ҳайдаган...

1944 йил кузида элатга қайтиб келдим. Фронт ортида ахвол ёмон эди. Очлик, қаҳатчилик, бунинг устига юртга вабо деган бало ҳам оралаган. Кўп одамлар ана шу офатлардан бевақт ўлиб кетишганди.

Очлик вақтида кунжара еб, шишиб ўлганларни биламиз. Илоҳим бундай кунлар қайтмас бўлиб кетгани рост бўлсин!

... Ҳали соғлигим яхши тикланмаган. Аммо уйда бирор ҳафта дам олишимга ҳам қўйишмади. Мени табелчи қилиб тайинлашди. Хат саводим бор эдида. Куронбой ака бригадир экан. Қатида чоллар, хотин-халаж ва ўсмир болалар. Шулар билан бирор саксон гектар ерда пахта экишган. Қиш-у баҳор, ёз бўйи роса меҳнат қилишган экан, пахта деганининг ҳосили кувонтиргулик.

Дарҳол ишга киришиб кетдим. Терим бошланган пайт эмасми, куни билан теримчилар терган пахтани тарозида тортаман, кейин махсус хирмонда қуритишда қатнашаман. Қарилар, ёшлар билан биргаликда пахтани қопларга тикиб, кейин пунктга юборамиз.

У пайтлари пахта терими қора қишгача давом этарди. Совуқ тушиши билан очилмай турган кўрақларни узиб олиб, туни билан қора чироқда пахтаси ситиларди.

Қор босган отизларда қатор туриб, қўлимизда калтак билан ғўзаларнинг қорини қоқиб, кўрақларини терганимизни биламан. Кейин жикка сув пахтани хирмонга ёндош қурилган сушилқада ўт ёқиб қуритардик. Бир азобли замонлар эди.

Қуронбой ака тиниб-тинчимас одам эди. Бригадирман деб керилиб юрмас, бизлар билан бир қаторда барча оғир юмушларни бажариб кетаверарди. Пахтани қоплашарди, кўтариб араваларга юклашарди. Кўпинча, кечаси пунктга ҳам бирга бориб келарди.

Бир ёқда урушдан «қорахат» деган шумхабар ҳам келиб туради. Ёдимда, Сафо сартнинг катта ўғли Жумёздан «қорахат» келган. Мен билан бирга урушга кетган Йўлдош, Аминбой, Мўминбойлардан (Аминбой, Мўминбойлар Асматулла сартнинг болалари эди) ҳам «қорахат» келган. Туққанидан, ўғлидан ёки эридан «қорахат» келган бригада аъзолари қатида туриш, оғир кунларда уларнинг дардига шерик бўлиш, имкон қадар ёрдам кўрсатиш Қуронбой аканинг одабийлик хислатларидан эди.

Урушдан сўнг Қуронбой ака бир неча йил звено бошлиғи бўлиб ишлади. Бу пайтда ишлар бир оз енгиллашган, урушга кетган йигитларнинг бир қисми қайтиб, колхозда ишлай бошлашганди.

Йўқчилик замонлари. Урушдан қайтган собик аскарлар ҳарбий кийимида отизга чиқиб ишларди. «Қуронбой солдат» деган лақабим бор эди. Бу лақабни урушдан келгач, беш-олти йил аскар шинелини ечмасдан юрганим учун олганман. Бошқа киядиган нарса йўқ бўлган-да.

Қуронбой ака бир куни маслаҳат берди: «Адаш, сизлар ёшсизлар, эрта-индин қўлимиздан бизнинг ишни оладиган ўзларинг. Бизлар вақтида ўқима-

дик, мана саводимиз йўқ. Тажрибамиз бор, холос. Имконларингиз бор ўқинглар. Эндиликда юрт ўқиганники бўлади».

Ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда кечки мактабда ўқиб ўрта маълумот олдим. У ёғига ўқишга имконимиз бўлмади. Бутун умримизни шу далага боғладик.

1958 йилда хўжаликдаги йирик бригадалардан бирига мени бригадирликка қўйишди. Бу пайтда устозимиз — Куронбой ака ҳам яна бригадир бўлиб сайланганди. Устоз-шогирд кейин кўп йил бирга ишладик. Билмаганларимни у кишидан сўрадим — уста деҳқон эди.

Нафақагача бригадир бўлдим. Пенсияга чиккач ҳам етти йил ишладим.

... Аслимиз Сарибийдан бўлади. Колхозлаштириш даврида — янглишмасам 1936 йилда бу ерга оиламиз кўчиб келган. Ўшанда рўзгоримиз кўч-кўронини Рийимбой ака юк машинасига ортиб олиб келганди. У киши сартлардан. Кейин урушга кетди. Урушда ҳам «полуторка» машинаси хайдаган.

Куронбой ака ишнинг кўзини биларди. Ташкилотчилигига гап йўқ. Бригадир вақтларида ҳам у киши бош бўлган жамоа йиғинларда бошлиқлардан гап эшитмасди. Звеновой вақти ҳам шундай.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларига келиб, деҳқончиликда ҳам катта ўзгаришлар бўлди — агро-техника дегани чикди. Энди азалий, фақат деҳқон тажрибасига суянилган ишлаб чиқариш ўрнига илмий асосланган ишлаб чиқариш турмуш тарзимизга кириб кела бошлади. Худди шу вақтлари Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги олий ўқув юртларини битказган мутахассислар — агрономлар, инженерлар колхозларга ишга келдилар. Қўшқатор деган ғўза қатор орасини юмшатиш ўйлаб топилди. Квадрат уялаб экиш деганини айтинг. Бу минг азобли иш эди. Фақат белгиланган ўринда ғўза кўкартириш ва

ўстириш керак. Негаки, ғўза қатор оралари икки томонга — ҳам энига, ҳам бўйига культивация қилинади. Сал хато кетса трактор ғўзани пайхон қилади.

Кўп азобларни кўрдик. Шунча йил элатда бригадир бўлиб, дехкончилик қилиб кам бўлмадик. Булар ҳаммаси устозимиз — Адаш аканинг панду насихатларини ёшлиқда миямизга қўйганимиз ҳосили. Шунга рухлари олдида ҳар доим таъзимлар қиламан.

Элда олд қаторда юрган, бош бўлган одам нафақага чиққач ҳам тинч ўтирмади. Азалдан қўли гул ошпаз бўлиб, элатнинг тўй-маъракаларига бош бўлиб юрди. У киши бош бўлган тўйлар ўта тартибли ўтарди, кейин кўп вақт эслаб юришарди.

Қуронбой аканинг ўта савобталаб одам бўлганини айтинг. Бирор хонадон бошига мусибат тушганида, биров вафот этганида аввалида у кишига хабар кетарди. Негаки, маъракани бошқариб туришга тажрибали одам керак-да.

Уша эслаган даврим — урушдан олдин ва кейинги йилларда бизда қабр ҳозиргидек эмасди. Жасадни аравада қабристонга элтишар, шу ерда баланд тепаликни чуқур қовлаб ясалган нагимга қўйишарди. Нагим деганимиз одам бўйидан ҳам чуқурроқ ўра. Жасадни тамойилга мослаб қўйиш учун биров нагим ичига тушиши керак. Бу ишга кўпчиликнинг юраги дов беравермасди. Шундай пайтда Қуронбой ака ҳеч иккиланиб ўтирмай, шартта нагимга тушиб, жасадни тамойилга мослаб жойлаштириб, азадорларнинг дуоларини оларди.

Юракли одам эди. Оқибатли одам эди. Биров билан айтишмаган. Бировнинг кўнглини қолдирмаган. Шунданми, бошлиқлар ҳам у кишига ўрни келганда қаттиқроқ гапиришдан чекинишарди. Ўзига гап текизмайдиган феъли бор эди-да...

«БАРЧАМИЗГА БОШ ЭДИ»

(Сотимбой сарт Раматулло сарт ўғли хотираларидан.)

... Барчамиз Латиф сартдан таркаганмиз. Бобомиз Хўжаи Хизрни кўрган табаррук зот ўтганлар.

Дошқалъага кўчиб келганимизда ўн икки яшар бола эдим. Айни уруш вақти. Олдинига Латиф бобомиз ватан тутган манзилда — Сарибийда яшаганмиз. Бу ердаги амаки-оғайниларимизни қора тортиб кўчиб келишимизга уруш вақтининг қийинчиликлари сабаб бўлган. Бошга офат тушганда яқинлар у ёқда турсин, етти ёт бегоналар ҳам бир-бирларига яқинлик сезадилар — умумофатни биргалашиб енгмоқ бўладилар.

Исмоил отамизнинг катта кунгурали иморатлари бўларди. Янги кўчиб келганимизда анча вақт шу ерда яшадик, сўнгра бўлак иморат қуриб кўчиб чикдик.

Қуронбой акам болажон оила бошлиғи эди. Бир этак болаларини боқиш, ўқитиш, одам қилиш, элга-юртга нафи тегадиган кишилар қилиш ташвишида бир умр ҳалол меҳнат қилди. Хўжаликнинг барча оғир ва масъулиятли ишларида хиссалари бор. Айниқса, уруш вақтида ишлаганларга осон бўлмаган. Бизлар ўсмир бола вақтимиз бу оғир кунларнинг заҳматини ўз елкамизда синаб билганмиз. Бола бошимиз билан колхозда ишладик, катталар қаторида туриб, даланинг қўл меҳнатини тенг бўлашиб олардик. Аёллар катта-катта отизларни кетмон билан ағдариб чиқишарди. Кейин ерлар қўлда текисланади, замбил билан маҳаллий ўғит тўкилади, қўлда экилади. Қўлда ғўза чопиқ қилинади. Э, азобларини айтманг.

Қуронбой акам барибир ёш ўсмирларга қайишадиган инсон эди. Кетмонда ер ағдарган пайтимиз биз — ҳали суяги қотмаган болаларга бир-икки одим

камроқ пай ўлчаб берганлари ёдим-да. Аяганлар — ёш бола майиб бўлиб қолмасин, деганлар.

Уруш даврида хўжалик иши қийин бўлган — техника келмай қўйди. Барча заводлар ҳарбий техника ишлаб чиқаришга сафарбар қилинган экан-да. Бир-ярим техника бор, лекин ёқилғи камчил, ишламайди. Отларнинг ҳам соғлом, ёшроқларини урушга олишган. Отиздаги ғўза етиштириш қўл кучига қараб қолган. Бунинг устига ўша вақтда «танка пули» дегани чикди. Одамлар арзимас иш ҳақини тўплаб, фронтга жўнатишган — танк ишлаб чиқаришга кўмаклашишган. Радиоларда Тамарахонимнинг бир ўзи бир танк ясаш учун пул топширганини кўп такрорлаб туришгани ёдимда.

Яна фронтдаги аскарлар учун деб, ҳатто кийим-кечак тўплашган. Озиқ-овкат юбориб туришган. Ўзинг емайсан, киймайсан — ҳаммаси урушга. Шундай сиёсат ҳукмрон эди — оқибатда фашизм деган бало даф қилинди, юртда тинчлик ўрнатилди. Очмиз, юпунмиз — шукур қилиб ишлайвердик.

Рийимбой амакимиз хўжаликнинг илк ҳайдовчиларидан эди. Урушдан олдин ҳам колхозга келган илк машинани бошқарган. Беш йил урушда — «полуторка» машинаси ҳайдаган. Неча-неча давлатларнинг ҳудудидан машина ҳайдаб ўтган, урушнинг қизғин жойларида бўлган. Соғ-омон қайтиб келди ва колхозда тарин машина ҳайдаш билан машғул бўлди. Рийимбой акамга ҳавас қилдим — ҳайдовчилик касбини эгалладим.

Рийимбой акам машинанинг пири эди. У кишини машина двигатели овозини тинглаб, не ишкали бор, холи қандайлигини дарҳол биларди, деб таърифлашади. Рост гап. Ўзим гувоҳман. У иши ўта садоқатли, касбининг чинакам фидойиси эди. Кейинчалик хўжаликда машиналар кўпайгач, уларнинг техник созлигини назорат қилиш, тузатиб юритиш масаласи ўртага чикди — ўшанда бошлиқлар Рийимбой акамни механикликка маъқул кўришди.

Рийимбой акамнинг олдин хайдаб юрган «ЗИМ» машинаси менга тегди...

...Қуронбой акамни айтаман. Қазувда қўшбошилик у кишининг зиммасида эди. Сентябрь охирларидан бошлаб «Пахтаарна»ни қазииш учун одамлар танлаб жўнатиларди. «Пахтаарна»нинг соқаси (тўғони) бизга қирк чақирим келади. Ётиб ишланади. Баъзида одам озлигидан қазув бир неча ойга чўзилади, ҳатто кишда ҳам қаттиқ музлаган арикни қазиишга мажбурмиз.

Қуронбой акамнинг қора оти бўларди. Шуни миниб, кўпинча арава ҳам қўшиб, қазувдагиларга элат кишилар бериб юборадиган патрак, зоғора, бугдой-жўхорини олиб борарди. Кунига уч марта қазувчиларнинг чой-овқати у кишининг зиммасида.

Акамнинг қора оти дедим. Умуман, Қуронбой акамнинг отга хаваси кучли эди. Кайфи бор деса тўғрироқ. Исмоил отамнинг каттагина боғи ичи ва атрофида айнан шу от учун йўнғичқа экишарди. Йўнғичқаки, одам бўйи келадиган. Товланиб ётишини айтинг.

Бригадирликдан бўшагач, бир неча йил хўжаликнинг каттагина полизига бош бўлиб юрди. У вақтлар хўжаликнинг қовун-тарвуздан ҳам ишлаб чиқариш режаси бўлган-да. Шу вақтлари режадан ортиқ қовун-тарвузларни одамларга тарқатганлари эсимда. Кўз олдингизга келтиринг — катта қовунзор дала. Қуронбой акам уюм-уюм қилиб қовунларни тахлаб қўйган. Бировга ортиқ, бировга кам эмас. Қовуннинг майдасидан тортиб, энг йиригигача адил тақсимланган. Борган одамларга «Исталган уюмни олиб кетавер!» дейдилар...

Энди ошпазлигини айтинг. Эл-юртнинг тўй-томошасини ўтказиш осон иш эмас. Мезбоннинг ўнғайишига қараш керак — оз харажатини кўп қилиб, ҳаммага адолатли тарқатиш, бировлар гап топиб кетмаслиги ғамини ейиш. Шу ишларнинг уддасидан чиқарди.

Қуронбой акам элнинг олд одами эди — оилалар ўртасида элчилик — совчилик қилиш ҳам у кишининг зиммасида. Яна бировнинг оиласи бузилса, эр-хотин ўртасига тушиб яраштириб қўядиган, бузилган оилани қўшадиган ҳам ўзи. Кўп савобли ишлар бошида туриб элнинг дуосини олиб, ўзлариям жаннати бўлиб кетди.

Урушдан кейинги вақтларда кишлокда посёлкалаштириш жараёни бошланди — кўчалар кенг қилиб бичилди — гўё шаҳарлардагидек. Азалий хуторлар тугатила бошланди. Яна гап-сўзлар чиқдики, Тўрткўл шаҳрини шу ерга кўчирармиш деган. Сўнгги асрнинг ўзидаёқ бир неча марта сув остида қолган шаҳарни дарёдан узоқроқ ерга кўчириш борасида катталар ўртасида режалар тузилган чиқар. Ўшанда Қуронбой акам ўзи бош бўлиб, кўчаларнинг ободончилигини, молхона ва бошқа қўшимча биноларнинг тартибли солинишини назорат қилиб юрган. Айтардики, шаҳар бу ерга кўчса қандай яхши — болаларнинг ўқишларига имкон туғилади, деб. Ўзлари вақтида имкон бўлмаганидан ўқий олмаганлари учун куйинганлари бор. Ана шу армонини барча фарзандларини ўқитиб, ушалтирганлар.

Қуронбой акам ҳақиқатчи инсон эди. Ёлғон-яшиққа чидаб туролмас, элнинг ризкига кўз олайтирган кимсалардан тап тортмай, юз-кўзлари демай айбларини дадил айтганини ўзим кўрганман. Очил раис дегани ишлаган. Орден олай дебми ёки бошқа нияти бўлганми пахта ва бошқа экинларни экиш ва етиштиришда қўшиб ёзишга зўр бермокчи бўлган. Қуронбой акам қаторда ишлаб юрган одам — энг қийин уруш вақтларида ҳам бундай ифлосчиликларни кўрмаган, бу қинғирликларга чидаб туролмади. Очил раиснинг кирдикорларини фош қилиб, унинг қонуний жазога тортилишига сабаб бўлди...

Қуронбой акам бутун умри давомида эл-юртtagина эмас, каттагина бўлган сартлар уруғимизга ҳам бош бўлиб ўтди. Бирортамиз у кишининг гапи-

ни икки қилмасдик. Бош маслаҳатгўйимиз ҳам, тўй-томошамизнинг бошқарувчиси ҳам ўзи эди.

«ЭЛ ХИЗМАТКОРИ ЭДИ»

(Мадрим ҳонқали Ҳасанов хотираларидан.)

... Аслимиз Ҳонқанинг Сарапоёнидан. У ерда ҳозир ҳам туғишганларимиз яшашади.

Эс-эс биламан — отамни шўролар кулоқ қилишди. Уч-тўрт ёшлардаги боламан. Бир кечада кўч-кўронимизни олиб дарё орқасига кўчдик. Келиб шу ерда — Дошқалъа элатида кўним топдик. Тақдир экан.

Мен не дейин? Бир ўлиб кўрмадик, бошқасини кўрдик. Айримлар колхоз ундай, бундай деб макташди. Бўлмаган гап. Колхоз деганнинг бор азоби-ни мана биз тортдик.

Рўзғор қозонини қайнатиш учун хали белим қотмасдан колхозда ишладим. Ўйин боласининг катталар қатори отизда ишлашини бошидан ўтганлар билади. Ўттизинчи йиллар ўрталарида илк колхозларга «Фардзон», «Фармол» деган тракторлар келган. Бу янги техниканинг илк келганлари темир ғилдиракли эди. Ўқловдай-ўқловдай тишлари бўларди. Энди ўйлайман — кимнинг акли билан тупроғи бўш, ер ости сувлари яқин бизнинг юртга бундай тракторларни келтиришган. Ақалли синаб кўришмаган. Чунки, баҳор вақти — хали ерларнинг нами кетмаган, тупрок бўш — кўпчиб ётибди. Хайдаш учун отизга кирган тракторлар ботиб қолади. Темир-ғилдиракли трактор бизнинг тупрокда гўрда юрадимиз? Сўнг ана шу тракторларнинг шиналисиз келди, ишлар бир оз енгиллашди.

Хўкиз билан ер хайдардик, от билан хайдардик. Қуронбой ака билан эсимни танигандан буён шу колхоз деганида ёнма-ён ишладик, десам хато эмас.

Уруш даври — аксар йигитлар урушга кетган.

Даладаги барча оғир юмуш — хотин-халаж, қари-қури ва муштдек болалар зиммасида. Катталар қатори тенг туриб, кетмон ташлаб ер ағдарамиз. От билан ер ҳайдаганда отбоши бўлиб, отларни етаклаб юрамиз. Кўз олдингизга келтиринг — отиз деганининг ўртачасининг бўйи бирор беш юз одим келади. Отни етаклаб кетаверасан, кетаверасан. Яна қаторни тўғри олиш керак — ёнбошга ярим қадам адашсанг тоб бузилади. От қайсар бўлса — унда худо ургани. Оёқда оёқ қолмайди — сахардан қора хуфтонгача шу иш. Тушда бир — ярим зоғорани сув билан еб, кавшаниб оласан, холос.

Қуронбой ака бригадир. Одамларга қайишадиган инсон эди. Бўлмаса уруш вақти, урушдан сўнг колхоз дегани кўп зулмкор жой эди. Раислар отда юрарди. Ёнларида қамчи. Оғзидан яхши сўз чикмайди. Яна ғазаби қайнаб туради. Бирор хато қилган бўлсанг, ёки ишда сустлашганингни кўриб қолса қамчи тортиб қолишади. Бу одат кўпгина бригадирларга ҳам юққанди...

Қуронбой ака муомалали одам эди. Оғзидан ёмон сўз чикмайди. Яна ёш-ялангга, хотин-халажга қайишади. Айниқса, биздек ёш болаларга иш буюрганида хали суягимиз қотмаганини инобатга олиб, сал енгилроқ иш бериш ёки белгиланган нормани камайтиришга уринганларини бирга ишлашган одамларнинг ҳалиям ҳаётлари бор, айтишар.

Қизиқ замонлар эди. Бир куни отбоши бўлиб отизда ер ҳайдаб юрибмиз. Бир козок одам келди. От устидан тушмай: «Сен Ҳасановмисан?» деб дағдаға урди. Ҳасанов эканлигимни билгач, «Сенга уч кило жун нормаси солинган, бугуноқ топиб топшир», деб буюрди...

Бу турли солиқлар кўпайган вақт эди. Ҳатто бир бош сигири билан рўзғори сут-қатигини эплаб ўтирган оилаларга ҳам турлича солиқлар солинарди. Шу бечора саримой топшириши шарт эди. Ана шундай турли солиқлар кўплигидан кўпгина оила-

лар илкидаги қўй-қўзилари ва бошқа чорва молларини камайтириш ҳаракатида бўлишарди. Қадим-қадимдан эшигида қўй сақлаб келган одамлар шу йиллари қўй сақлашдан чўчиб қолишган...

... Урушдан сўнг Куронбой ака анча муддат звено бошлиғи бўлиб ишлади. У вақтлари ҳар бир бригадада икки-уч звено бўларди. Звеноларга ўттиз-қирк, баъзида эллик гектарча ер бириктириб беришган. Ана шу берилган ерга звено бошлиғи жавобгар. Бригадирлар эса буйруқ беришдан нари ўтишмайди.

Куронбой ака звено бошлиғиман, деб ўзини катта олмайди. Барчага маълум бир ишни бўлиб беради, шу қаторида ўзлари ҳам бир чек иш олади ва ҳамма қатори ишлайди.

Кейинчалик эллигинчи йиллар охирларида яна бригадир бўлиб ишлаганди. Ўша йиллари ҳар гектардан қирк-эллик центнер атрофида пахта етиштирган. Бунинг ўзи бўлмаган.

У киши уста деҳқон эди — ернинг тилини биларди. Энг асосийси одамлар билан тил топишиб, барчанинг кўнглини топиб ишлата оларди.

Шу вақтлари пунктга терилган пахтани қопларга солиб, аравага юклаб таширдик. Қайтишда от-аравага буғдой ортиб қайтамыз. Урушдан сўнгги йилларда анча вақт колхозчиларга иш куни учун буғдойда ҳақ тўлашган. Кейин бу ҳам бекор бўлди.

... Яна бир гап — у вақтлари казув деган бир балои азим бўларди. Оғир иш. Мана шу «Пахтаарна»ни қазирдик. «Пахтаарна» деганимиз оз эмас — салкам ўттиз чақирим келади. Ишни соқасидан бошлаймиз. Ерлар занг қотиб, тўнғиб қолган бўлади. Лом билан қаттиқ ерни чуқалоқ кириб қазийсан. Ҳар лом урганда ердан учкун чиқади денг. Кейин шу ерга порох қўйиб портлатиб беришади. Қотган сўға тупроқ харсанг-харсанг бўлиб ётади. Шу харсангларни елкангга ортиб, тепага чиқариб ташлайсан.

Ернинг тўнги чикиб, бўшаган вақтиям азоб. Муз эриб, шилта лой бўлади. Қазिश қийин. Ёпишқоқ лойни белкурак ёки кетмон билан ердан узаман десанг белинг узиладиган. Шунда ҳар жойда чуқалок қазиб, тупроқнинг сувини қочирамиз. Кейин сал сўриққан тупроқни қазиймиз.

Устимиз юпун, аксаримизнинг оёғимизда эски маҳси ёки мол терисидан тикилган этик. Муз оёғинг-ни кесиб юборади.

Эшнӣёзов деган мироб бўларди. Бизнинг қийна-лишимизни кўриб: «Ариқни қазийдиган нарса келармиш. Бўйни туянинг бўйнидан узун бўлиб, букилиб-букилиб тупроқни олиб ташлармиш...» деб таскин беради. Бизлар ишонмасдик.

Қуронбой ака қазувда қўшбоши бўларди. Қўшбошилиқ масъулиятли иш. Бирор эллик қазувчига бош. Уларга ҳар кунги пайни ўлчаб беради. Бунга-ча ҳали сахармардондан қазувчиларнинг чойи шу одамнинг зиммасида. Кейин тушликка гурдик пишириш ташвишига тушади. Ўчокка ёкиш учун ўтин топиш керак. Уруш вақтлари ерлар захлаб кетган — ёғоч дегани қолмаган. Гурдик пиширгунча қозон қайнатиш бир азоб. Кўпинча юлғун, янтоқ ёкишарди.

Қазувчи озиқ-овқатни ўз ёнидан олиб боради. Аввалида олиб борганимиз бирор ҳафтада тугайди. Шунда қўшбоши Қуронбой ака «Пахтаарна»нинг соқасидан келиб, уйма-уй юриб зогора-нон, бугдой-жўхори ййғади. Кейин шундан овқат пиширади.

Айтаверса гап кўп. Уруш вақтлари барча йигитлар фронтда бўлганидан қазув асосан хотин-халаж зиммасига тушганди. Шу «Пахтаарна»да қазув вақтимиз иш кетаётган жой ёнида кўма (ертўла) қазирдик. Кечалари совуқ бўлганидан кўмага кириб ётилади. Қуронбой ака имонли инсон эдилар. Кўмада ётган хотин-халажга бировлар тегмасин деб, кўма олдида қоровул бўлиб ётганларини биламиз...

Бригадирликдан бўшаб, нафақага чикқач ҳам

Қуронбой ака тинч ўтирмади. Элнинг тўй-маъракаларида ҳалол хизмат қилди. Қўли гул ошпаз эдида. Уч юз-тўрт юз килолаб ош дамлаганларини биламиз. У киши сузган сузма паловнинг тотти ҳалиям тилимиздан кетмаган.

Ошпазлик осон иш эмас. Аввалида бировнинг фалон кишилиқ меҳмонга деган харажатини бузмаслик керак. Овқатмисан-овқат бўлиши керак. Овқат пиширишнинг ўзи бир жараён. Қиш ойи бўлса — қора сахардан ўчоққа ўт ёқиб, овқатга унналади. Ёзнинг саратони бўлса, бир қисм ўт ёқсанг, ёнига йўлаб бўлмайдими...

Қуронбой аканинг одатини айтаман. Бор-баракачи одам эмас. Сузмани дам олдириб бўлгач, меҳмонлар ўтирган хоналарга бош суқиб, меҳмонлар сонини чамаларди. Қайси хонага қанча товоқ ош кетади. Кейин мезбоннинг имкони — сузилган ошни ҳаммага етказиш учун ҳаракат қилади.

Яна қизиғи — ўша вақтда элатнинг тўйларида қозон бошида ҳам, овқат тортишда ҳам қаттиқ тартиб ҳукмрон эди. Бир тартибки, ҳавас қилгулик. Ҳозир кўриб хайрон қоламан. Қозон бошида ўттиз-қирқ нафар ёш йигитлар... Кўнглига келганини қилишади, ичишади, ейишади. Меҳмонлар билан иши йўқ...

...Қамтарин инсон эди. Ўринбой бошлиқ катта ўғлига суннат тўйи берди. Меҳмонларни кузатиб, тўйни ниҳоялаб Қуронбой ака билан овқатланишга ўтирдик. Шу вақтлари мен доимо ёнларида юрарман — у киши ош сузади, мен ўчоққа ўт ёқарман дег.

Бир маҳал Қуронбой ака гап бошлаб қолди. «Мадрим, қизиқ одаммиз. Бировни ўпоқ деймиз, бировни сўпоқ... Шу болалар каттайган сайин ташвиш ҳам каттаяр экан. Шу десанг, Амажонни уйлантирай деб юрибман... Сен ҳам элда юрган одамсан. Бир яхши, имон-эътиқодли хонадондан қиз олсам дейман...»

Мени ўзларига тенг кўриб маслаҳат солганларидан кувониб кетдим ва «Содиқнинг қизи бўлмайди-ми», дедим. Оиласининг обрўли-тартибли эканини айтдим.

Ўзи ҳам кўз остига олиб юрган эканми, бу гапим маъкул бўлди. Тўйни ўтказиб, икковимиз Содиқниқига совчиликка бордик. Тамойилини келтириб, иддаомизни айтдик. Қуда томон дарров розилик бера қолмади. Отамдан сўраб кўрай, деди.

Отасидан сўраган экан, у киши ҳам дарров айтибди: «Исмоил буванинг болалари бўлса ўйлаб ўтирмасдан беравер!»

Сабабчи бўлдики, Қуронбой акам катта ўғли Аҳмаджонни уйлантирганларида бош бўлганмиз.

Яна не гап айтай? Ҳа, Қуронбой акамнинг оталари Исмоил бува зўр одам эди. Бизлар кекса вақтини биламиз. У киши ҳам элга қадхудо бўлиб ўтганлар.

Қуронбой ака ишлаб қарчамасди. Чакқон одамда, чакқон.

Энди бизлар ҳам қаридик. Ёшлигимизни кўп ўйлаб ўтирадиган бўлдик. Бирга ишлашган одамларни ёдлаймиз. Яхши фазилатларини эслаб, наби-раларга айтиб ўтирамиз. Шулар ҳам шундай элга хизматкор, ҳалол одамлар бўлишсин, деб.

... Тўйларда ёши улуғимиз — меҳмонхоналарнинг тўри бизга етган. Иззатда ўтирамиз. Овқат тортилар вақти лоп этиб Қуронбой ака кўз олдимга келади. Меҳмонхона эшигидан бош суқиб, ҳамма билан омонлашади. Бошларида чўғирма. Кейин: «Таом тортмоқчи эдик», деб хизматдаги йигитлардан бирисига қўл ювдиришни буюриб, қозон бошига кетади...

ИБРАТЛИ ВОҚЕАЛАР

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо соллаллоху алайҳи васаллам ҳадиси муборакларида айтдиларки, мўминларни яхши амаллари билан эсланг.

Ва яна Пайғамбаримиз ҳар бир бандасига ўзларининг кўплаб суннатлари қаторида бир қанча бажарилиши қарз бўлган фарзларини ҳам мерос қолдирдилар. Бир мўминнинг ёруғ оламга келиб раиятга қиладиган яхшилиги — бир оғиз ширин сўзи, бир етим бошини силаши, ақалли бир қудук казиши каби амаллар билан ўлчанади. Имкони етган бандалар масжид қурмоғи — Оллоҳнинг уйи кўплаб мусулмонларга эзгулик ўргатувчи макон бўлишини таъмин этмоғи мумкин.

Ҳеч шубҳасизки, динсизлар ҳукумат тепасида турмаган, дини исломга тазйиқ бўлмаган замонларда — тузумларда яшаганида Қуронбой ака эл-улус учун бир кўркам масжид бунёд этган бўларди. Аммо масжид қуриш у ёқда турсин, беш вақт намоз яширин ўқилган қора кунларда бир мўмин сифатида элга имкон қадар яхшилик қилмоқ, мадад кўлини чўзмоқ ҳам фарзи амалларни бажарган билан баробар.

Юқорида Қуронбой аканинг нақадар меҳнатқаш, элпарвар киши бўлгани ҳақида замондошлари гувоҳлик беришди.

Биз шу ўринда Қуронбой аканинг инсонийлик феъли, фазилати, ботиний ва зоҳирий дунёсини ўқувчига бир қадар етказмоқ учун бир неча ибратли воқеани келтириб ўтишни маъқул кўрдик. Бир қарашда оддий бўлиб кўринган бу воқеалар қатида бир жаннатий инсоннинг ибратли ҳаётини мингдан бир зарралари сочилиб ётибди.

БОҒЁПДАГИ СУВ ЙИҚҚИНИ

... Жайхуннинг телбавор феъли дарё ортидаги қалъа ва қишлоқлар учун қадим-қадимдан катта ҳавф эди. Баҳорги сув тошқини даврида дарё қирғокларини ювиши оқибатида қанча-қанча аҳоли истиқомат маконлари бир дақиқада сув остида қолиб кетарди.

Яқин ва узок тарихда бунга мисоллар кўп. Абу Райхон Беруний бобомиз Шайх Аббос (Шаббоз) паҳрини сув тошқини вайрон қилгани ҳақида ёзиб қолдирган. Бобомизнинг кўз ўнгида бир неча сонияда қирғоқларини юшиб тошган дарё шаҳардаги Хоразмшоҳлар саройини ўз домига тортиб кетган.

1925 йилда дарё Тўрткўл шаҳридан саккиз чақирим масофадан оқарди. 1934 йилга келиб дарё шаҳардан атиги беш юз қадамча наридан оқиб ўта бошлайди. Дарёнинг шаҳарни тамомила ўз домига тортиб кетганидан сўнг, яъни 1974 йилда у бошқа ерда янгитдан қурилади.

1968 йилги қаттиқ совуқдан сўнг дарёни бутунлай муз қоплаб, баҳорда муз тикилиб, ўз ўзанидан чиқиб кетиши натижасида Беруний шаҳри сув остида қолганди...

Дарёнинг бундай бебошлиги унинг кўпдан-кўп табиий ва сунъий сув йўллари — арик ва арналарига ҳам кўчганди. Дарёда сув ҳаддан зиёд тошиши билан бир вақтда арик ва каналлар ҳам мисли кўрилмаган даражада тошар, кўпинча бу тошқинга қирғоқлари дош бермасдан сув босиши ходисаси рўй берарди.

«Сув тошқини», «Сув йиққини» ва «дегиш» каби даҳшатли атамалар тарих қатида — тарихий битикларда қолиб кетган сўзлар эмас, ҳар йилги баҳордаги ташвиш — ваҳима уяси эди.

Шу боисдан баҳор бошланмасидан барча иягига жон битган банда борки дарё қирғоғига сафарбар қилинар, одамлар кечаси-ю кундузи дарё қирғоқларини мустаҳкамлаш — дамбаларни кўтариш билан банд бўлишарди. Ҳозирги техника тараққиёти даврида бу осон ишга айланган. Аммо инсон фақат кўл кучига суянган даврларда бу жараён минг бир машаққат, бир минг азобли меҳнат эди.

Инсоният ҳамма замонларда ҳар қандай табиий офатларга қарши кураш воситаларини ўйлаб топганлар, кашф қилганлар. Қайсидир бобокалонимиз

Исмоил бува (ўртада) ўғиллари Қурбонбой ва Рсйимбой билан
(фотомонтаж).

Исмоил сарт катта оила боши эди.

Шерипа момо неваралари
билан (фотомонтаж).

Исмоил сарт оила даврасида.

Қурбонбой сарт аёли Бибижон момо ва ўғли Ғуломбой билан
(фотомонтаж).

Хонимжон момо фарзандлари.

Каримбой сарт болажон ўтган...

Сотимбой сарт
бува.

Курбонбой сартнинг
шогирди Куронбой
Нуруллаев.

Курбонбой сартнинг
шогирди Мадрим
Ҳасанов.

Аматжон ака фарзандлари даврасида.

Бибижон момо ва Курбонбой сарт невараси Шухрат билан.

Курбонбой сарт фарзандлари даврасида.

Курбонбой сарт машхур
бригадир эди...

Курбонбой сартнинг укаси
Рейимбой сарт.

Султонбой сарт Хонимжон момо билан.

Дармонжоннинг оиласи.

Исломбой сарт оиласи.

Умар сарт оиласи.

Усмон сарт оиласи.

Кудрат фарзандлари билан.

Ботир сарт оиласи даврасида.

Гулчехра оиласи даврасида.

Гулнора ҳам болажон...

Сафаргулнинг оиласи.

Ўктам сарт оиласи.

Шуҳратбек оиласи даврасида.

Ғуломжоннинг оиласи.

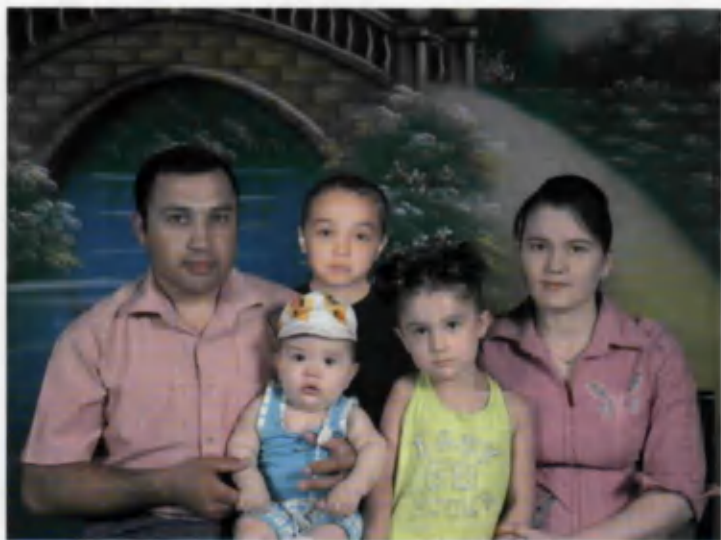
Учқун турмуш ўртоғи Муяссар билан.

Райҳон (ўнгда) — бахтиёр аёл.

Аматжон сарт дўстлари даврасида.

Бахтиёр оила.

Райдоннинг оиласи.

Сафарбой сарт оиласи.

Исомиддин сарт оиласи.

Жуманазар сарт оиласи.

Улугбек сарт оиласи.

Ойимжон момо қизи Шакаржон билан.

Нураддин сарт оиласи.

Равшанбек сарт оиласи.

Бахтиёр сарт оиласи.

Шарифбой сарт оила даврасида.

Собир сарт оиласи.

Кушназар сарт оиласи.

Оллоберган сарт оиласи.

Отабек сарт оиласи.

Камолиддин сарт оиласи.

Камолиддиннинг аёли Дилором
фарзандлари билан.

Камолиддин — от ишқибози.

Нусраддин сарт оиласи.

Рўзимбой сарт оиласи.

Отаназар сарт оиласи.

Сулола давомчилари.

Озод сарт оиласи.

Китоб муаллифи (чапда) Қаҳрамон Раҳимов билан суратлар устида ишлатган пайт.

ўйлаб топган усул ва воситалар халқ тажрибаси кўринишида асрлардан асрларга ўтиб келган ва керак пайтида чора сифатида қўлланилган.

Дарё тошқини ва дегини балосига қарши халқ «варт» деган усул-воситани ҳам қачонлардир ўйлаб топган. Аммо бу воситани ҳам билиш, кўриш ва қўллаш ҳар кимнинг кўлидан келавермайди.

...Урушдан сўнгги йилларда «Тозабоев» қишлоғида ҳам бир неча марта сув хавфи — сув босиши бўлганини қариялар хотирлашади. Қишлоқдан оқиб ўтган «Боев» канали тошиб, бир кечада қирғоқларини юиб, ўзанидан чиқиб кетади. Тошиб оқаётган ариқ суви энди шу яқиндаги кўлга қуйила бошлайди. Ерларнинг шўрини ювадиган вақт экиш арафаси — «Боев» суви беҳудага Қози кўлга кетиб ётибди. Бу ёқда ариқнинг соқасидаги аҳоли ерлари сувсиз қолган.

Раҳбарлар одамларни тўплаб ариқнинг сув олиб кетган қирғоқларини мустаҳкамлаш ва сувни қайтадан ўзанига солиш ташвишида юришибди.

Қайда! Сув оқими зўр. Одамларнинг тўхтовсиз кум-тупроқ, чот-чўп ташлашлари фойда бермайди. Кимнингдир таклифи билан ариқ қирғоқларига ёғочлардан қозиклар ҳам қоқиб кўрилди — сув тошқини тўхтамади.

Шунда Исмоил сарт бува ўғли Қуронбой ака билан қадим усулни қўллашни маъқул кўришди. Элат кишилари дарҳол бир неча катта-катта варт тайёрлашга киришдилар. Исмоил бува ёшларга вартни қандай яшаш, мустаҳкамлашни кўрсатиб турди. Сўнгра Қуронбой ака тайёр вартларни бақувват йигитлар билан сув энг кўп ювган қирғоқларнинг энг чуқур жойларига думалатиб келиб ташлашди. Бир неча варт ташланиши билан сувнинг оқими тўхтади. Энди варт теваракларини тупроқ ва лой билан мустаҳкамлаш ва қирғоқни аввалги ҳолига — баландлигига кўтариш қолганди. Кўпчиликка бу ҳеч гап эмасди.

Шундай килиб, бир неча соат ичида «Богёп» аслига қайтиб, ўзанидан оқа бошлади.

Юнус Иброҳимов деган районнинг каттаси бор эди. «Богёп» қирғоғини ювиб кетгани, сув йиққини рўй берганидан хабар етказишган экан, полуторка машинасида келиб қолди. Қараса ваҳима қилганларидай сув йиққини йўқ, одамлар қирғоқларни кўтариб юришибди.

Юнус Иброҳимов бўлиб ўтган воқеани сўраб-суриштиради ва варт усули билан сув йиққини даф қилинганини эшитиб: «Бу кимнинг ақли?» деб сўрайди. Одамлар Исмоил бува ва Куронбой акани кўрсатишади. Иброҳимов уларга миннатдорчилик билдиради ва мукофот ваъда қилади ҳам...

Исмоил бува бу қадим тажриба қўлланишини ўз бошидан кечирган инсон эди. Фақатгина XX асрнинг биринчи ярмида Тўрткўл шаҳрини беш марта дегиш балоси қаттиқ хавф остида қолдирганди. Айниқса, 1935 йилги дарё тошқинлари даҳшатли бўлди. Бир ҳафта ичида шаҳарнинг деярли ярмиси сув остида қолди. Дарё бир кеча-кундузда беш қадам масофагача кўчар, тошқин қирғоқларни ёш болаларнинг кум уйчалари каби ювиб кетарди.

Бутун халқ дарё бўйига хайдаб чиқилганди. Ўшанда «Дегишстрой» бошлиғи бўлган Муҳаммад ҳожи Аминаддинов ўша қадим усул ва воситаларни тўхтовсиз қўллаганди.

Ўша йиллардаги сув тошқинларида Куронбой ака ҳам эл қатори қатнашган, ҳафталаб дарё бўйида тунашган, табиий офатга қарши тинимсиз курашганди.

Ота-бола кўрган-билганларини ўз элатида рўй берган сув йиққинида қўллаганлари, киска фурсатда офатни даф қилишгани — қадим тажрибанинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётгани, ўтаётганининг исботи эди, холос.

Биз бу ўринда ҳам Исмоил бува ва Куронбой акаларнинг нақадар эл-юрт ташвиши деб яшаган ажойиб инсонлар бўлишганини кўрамиз.

СЕТИМ ЎҒРИ ҚЎРҚДИ...

... Узоқ йилларда ҳудудда Сетим ўғри дегани ном чиқазган. Ҳеч кимни аямайди. Кундузи от миниб гердайиб юради. Қизилтаёқ, қизилёқалар — мелисалардан чўчимайди. Яна ким билади, кексалар эслашича, машҳур ўғрининг қонун эгаси бўлган мелисалар билан сирдошлиги ҳам бўлган экан.

Сетим ўғри тунлари ёнига бир-икки қўли эгри шогирдини олиб, улуснинг уйларини тунайди. Унга бир кечада эни бир қулоқ келадиган ҳовли девори остидан лаҳим қазиб, икки юз кило тош босадиган ҳўкизни олиб чиқиб кетиш ҳеч гап бўлмаган.

... Колхознинг кассири Сафарбой ҳар ойда Кўҳна қалъага бориб, пул келтиради — колхозчиларнинг иш ҳақларини. У вақтлари кассирлар от-аравада бориб, қопда пул келтиришган. Қоровул йўқ. Лекин пулни йўлда ўғрига олдирсанг ўзингдан кўр — қамалиб кетасан.

Сафарбой кассир навбатдаги иш ҳақларини Кўҳна қалъадан келтириши керак. Вақт етган. Аммо боришга юрак йўқ. Сетим ўғри уни кўз олдига олиб қўйгани, пайт пойлаб юрганини билади. Бир-икки кез тасодифан учрашиб колганида ёмон кўз билан қараган. Сеними, ҳали кўрасан, дегандай гап қилган.

Колхоз раиси эртага Тўрткўлга бориб, банкдан иш ҳақларини келтириш топшириғини бергач, кеч-қурун Сафарбой кассир Қуронбой аканинг уйига келади. Бир пиёла чойдан сўнг кўнглини ёради: «Шу... мен билан бирга бориб келмасангиз бўлмайди. Сетим ўғри йўлимни тўсиб, хонумонимни куйдирмаса деб қўркаман...»

Эртасига икковлан аравада Кўҳна қалъага жўнайдилар. Банкка боришади, белгиланган пулни олгунларича, йўлга тушиб, қишлоққа етгунларича қош қораяди. Қуронбой ака Сафарбой кассирни арава ичига ётқизиб, устидан ўт-ўлан ташлайди. Шундай

қилсак, хавфсизроқ бўлар, дейди. Бир қоп пул ҳам ўт-ўлан тагига бостирилади.

Арава лой тупроқ йўлдан секин шивирлаб юриб келаверади. Анхор кўпригига етмасдан овлок жойдан бир гавда отилиб чиқиб, арава йўлини тўсади. Аммо яқин келмай, орани очик қолдириб туради.

— Кимсан?

Сетим ўғрининг дўриллоқ овози эшитилади.

— Қуронбойман!

— Қайси Қуронбой?

— Қуронбой сарт.

Энди ўғрининг овози сал пастлайди.

— Нердан келётирсан?

— Қалъадан.

— Сафарни кўрдингми?

— Қайси?

— Сафар кассирни!

Қуронбой ака аравани тўхтатиб, қора кўланкани овозидан таниган бўлса-да бефарқ туради.

— Кўрмадим! Не ишинг бор эди?

Қора кўланка — Сетим ўғри жаҳл билан ерга тупиради.

— Занғарни пойлаб турибман. Пулга кетган дейишувди...

Қуронбой ака отни чўхлайди, арава йўлга тушади. Сетим ўғри йўл четида сувга тушган мушукдек бўлиб қолаверади.

... Кейин Сафарбой кассир Қуронбой аканинг мардлигини айтиб, мактаниб юради: «Олдимиздан Сетим ўғри чиқди, арава йўлини тўсди. Давдага билан мени сўради. Қуронбой довдирамади. Довдираш у ёқда турсин, ўғрининг сўровларига беписандлик билан жавоб қайтарди. Мен эса ўт-ўлан тагида, қўйнимда бир қоп пул билан кўрқиб ётибман. Сетим ўғри шайтон одам, аравага келиб, ўт-ўланни қовлаштириб кўрмасин дейман. Ёнида ўткир тифсиз юрмайдиган одам — алданганини билса, икковимизни ҳам бўғизлаши мумкин...»

Сафарбой кассир Қуронбой аканинг мардлигини кўп вақт гапириб юради. Янгидан-янги тафсилотлар қўшади. Аммо бир гапни айтмайди. Айтолмайди. Сетим ўғри билан Қуронбой ака ҳол-аҳвол сўрашиб турган пайтда ожизлик қилгани... иштонини ҳўллаб қўйганини қандай айтсин...

Айтолмагани айби эмас. Ёмон замонлар эди — одам қадри чумолича келмасди. Юртда ўғри-қарокчи кўп эди. Куни кеча ҳалол меҳнат билан рўзгор тебратиб юрган бандалар ҳам замон носозлиги, очлик-йўқчиликдан ўғрилик бошини тутгандилар. Бировнинг томини тешиш — оч бола-чақанинг оғзини мойлашнинг бирдан-бир чораси эди...

Қуронбой аканинг Сетим ўғрини доғда қолдиргани хангомаси эл оралаб кетади, Сетим ўғрининг қулоғига ҳам етади. Номусдан бир кечада келиб, Қуронбой ака билан ҳисоб-китоб қилай дейди-ю, аммо қўрқади.

Сетим ўғрининг Қуронбой акадан кўркқани, қасос олмагани бор гап. Кейинчалик тасодифан қалъада учрашиб қоладилар. Сетим ўғри бир гуруҳ ошналари билан балиқхўрлик қилиб ўтирган бўлади. Ёнидаги ҳамтовоклари орасида бир-икки мелиса ходимлари ҳам кўзга ташланишади.

Сетим ўғри Қуронбой акани даврага чакиради. Кейин бир четга тортиб, ҳамтовоклари назарида ўзаро «ҳисоб» қилган бўлади:

— Қуронбой сен синчков одам экансан. Уч марта сўқимга боқаётган ҳўкизингга ошиқ бўлиб бордик. Уч марта ҳам энди лаҳим қазиймиз деб турган пайтимизда уйғониб кетдинг, ҳовлига чиқиб, молхона теварагини айланиб юрдинг. Журъатимиз етмади, индамай бўш қайтавердик...

Қуронбой аканинг довюраклиги, ҳеч кимдан тап тортмагани, бировдан гапини олиб қолмаганини ана шундай бўлиб ўтган ходисалар билан эслашади. Сетим ўғри билан бўлган воқеалар бунинг оддий бир мисоли. Оддий ҳам эмас. Ўз вақтида Сетим

ўғри бутун худудни титратган одам эди. Ундан мелисалар ҳам, хўжалик раислари ҳам кўрқишарди.

Фақат машҳур ўғридан Куронбой ака кўркмаган, аксинча Сетим ўғри кўрккан. Панд егани, армони ўзи билан кетган...

«КАДХУДО ОДАМ ЭДИЛАР...»

(Содиқ қози Эшиммат қози ўғли хотираларидан.)

... Рўзиммат қозининг ахтиғиман. Отамни Эшиммат қози дейишган. Аждодимиздан кимдир хонликда қози ўтган чиқар.

Аслимиз Дошқалъаликмиз. Беш яшар вақтимда етим қолдим. Бувам олиб кетди. Шу-шу Дошқалъали бўлиб қолдик. Ҳозирда Тўрткўлда амакиларим авлодлари яшапади.

Бизлар — бувам яшаган маконни айтсам, кўл бўйида уйимиз бўларди. Ариқнинг оёғида. Ариқнинг бошида Куронбой сартлар яшашарди. Ҳа, эсимдан чиқаёзибди, уйимиз ёнидаги кўлни ҳам Қози кўл деб аташарди.

1932 йилда туғилганман. Уруш вақтининг азоби-ни бизнинг авлод ҳам татиган. Ўн беш ёшимдан колхозга чиқиб ишлаганман. Куронбой ака бригадир эди. Ёш болаларга, хотин-қизларга қайишадиган феъли бўларди. Замон зуғуми ёмон эди-да.

16—17 ёшимда кўп қатори қазувга бордим. Жумёз дегани мироб. Қаттиқкўл одам. «Пахтаарна»нинг қазувидамиз. Ҳали кун чиқмасдан карнай билан турғизишади. Фира-шира коронғилик. Арик ўлтониди тўпланган сув юзи музлаган. Совукдан титраб, нима қиларимизни билмай турамиз. Бирдан қайдандир Жумёз мироб қамчи ўйнатиб келади. «Энангни...» деб сўкиниб ҳаммамизни қазувга — арик ичига ҳайдайди. Дарҳол этикни ечиб, музлаган сувга тушамиз. Совук баданингдан ўтиб кетади, муз оёғингни кесади. Тушмай кўр.

Ҳали ёшман — суягим қотмаган. Совуққа дош беролмайман. Бегмат хонқали дегани бўларди. Менга ичи ачидими — «Чиқ!» деди. Бола ёшлигидан майиб бўлиб қолмасин деган-да.

Мени ўтинчи қилиб қўйишди. Қуронбой сарт ошпаз. Ошпаз зиммасига озик-овқатни қишлоқдан жамлаб келтириш ҳам, ўтин топиш-у овқат пишириш юклатилган. Мен яқин-атрофдан ёқиш мумкин бўлган ўтин излайман. Ҳар куни Қуронбой ака билан изғиб, тўрт орқача ўтин топаман.

Қуронбой ака қўшбоши — менга ичи ачишади, овқатдан сал кўпроқ берган ҳам бўлади. Ёш бола касалланиб қолмасин, дейди...

У вақтлари барча жойлардаги элатлар хутор кўринишида эди. Бизнинг ўрамимизда саноклигина хонадон бўлган. Дарғалар бор эди. Уста Ҳусин, яна Зариф эшон бува, Юсуф ака деганнинг оиласи. У кишини гапиришига қараб Юсуф добби ҳам дейишарди. Қуронбой элакчининг уйи ёнида Абдурахмон козокнинг қўши. Яна Жума момо деган бир аёл хонадони. Негадир бу ерларни эл орасида «Тўпчи» ҳам дейишган.

Шу ўрам кишиларининг касб-кори турлича бўлса-да, барчаси бир хилда колхоз ишида ишлашарди. Масалан, Зариф эшон бува уста мерган эди. Қуронбой ака дегани элакчи.

Кўлдан кечалари фонар ёкиб балиқ овлашгани ёдимда. Кундузлари рухсат беришмаган — колхоз ишидан қолиб бўлмаган.

Уруш бошланган вақтида биз тенги болалар колхознинг молини боқишга жалб қилинди. Кўл бўйида колхознинг саккиз бош хўкизини боққанман. Катта молхона ҳам бўларди. Куни билан қўшга қўшиладиган хўкизларни боқамиз. Колхоз бир тийин ҳақ бермайди.

Қуронбой сартни сиртдан билардим. Ном чиқарган одам эдилар-да. Бир куни кўлдан қамиш ўрдим. Кўпроқ ўрибман, ҳаммасини аравага юклаб келаёт-

сам, кўлнинг саёз ерида муз ўйилиб, арава бир томонга оғиб қолди. Бола эмасманми, нима қиларимни билмасдан йиғлай деб турсам Қуронбой ака келиб қолди. «Икки бўлиб юкламабсан-да», деди ва бир амаллаб аравани чиқариб берди...

Уйга келиб бўлган воқеани айтдим. Бувам Қуронбой акани, умуман сартларни мактади. Айтдиларки, «Мана Рийимбой сартни кўр, кечаси ҳам ухламайди, колхознинг буғдойини ташийди. Айтишадик, кечаси икки газак Тўрткўлга бориб буғдой ташиган вақтлари ҳам бўлган. Ёки Қуронбой сартни айтаман. Ишчан одам. Колхозда ном чиқазган аравакаш бўлди. Бир вақтлар «минг тўкимчи» деганлари чиқди. Ўн кунда минг арава тўким тўккан илғорларга колхоз керзи этик берган. Минг арава тўким тўкиш айтишга осон. Рошми, молхонадаги гўнги ўзинг юклайсан, далага олиб борасан, аравани бўшатиб тўкасан. Яна қайтасан. Агар оралик юз қадам бўлса-да, кунига юз аравани юклаш, тўкиш учун канча вақт кетади...»

Қуронбой сартга «минг тўкимчи» мусобақасида ғолиб чиққани учун керзи этик топширишганда яна бировга, исми эсимда йўқ, у ҳам ном чиқарган аравакаш бўлган, «Сен ҳам минг арава тўкиб, этик олмайсанми» дейишса, хазиллашиб дебди: «Мен ҳали колхоз тузилганидан буён минг арава тўкканим йўқ-ку!»

Бола бўлсакда биламиз, бу «минглик» деган мусобақа фақат аравакашлар учун эмас, замбилда гўнг ташийдиган хотин-халаж учун ҳам белгиланганди. Икки аёл ўн кунда уч минг замбил гўнг ташиши керак бўлган. Чунки, уч замбил тўким бир аравага тенглаштирилган.

Болаликда ёдимизда қолгани Қуронбой аканинг кунгурадор иморати ёнида тош куйи (қудук) бўларди. У вақтлари кузак бошланишидан токи баҳоргача ариқлар бойланарди. Ичимлик сувигина эмас, мол-қўйнинг суви ҳам муаммо бўларди. Ана шу куйидан қўни-қўшнилар биргаликда сув ичишгани-

ни айтишарди. Бу куйининг серсувлиги-ю яна сувининг мазалигини макташарди.

Қуронбой ака ёшларга маслаҳатдош ҳам эди. Ўз уруғидан бўлган Сотимбой сарт биз билан тенгқур хисоби. Ўсмир ўрнида бирга колхозда ишляпмиз. Бир куни қорик олиб юришганда Қуронбой ака: «Сизлар ҳам бирор касбни эгалланглар, хали ёшсизлар», деб қолди. Сотимбой сарт: «Шофёрликка ҳавасим бор», деди. Уни иниси Рийимбой сартга шоғирдликка берган...

Яна айтаманки, ўша вақтнинг ишлари кўп азоб экан. Сув чиқазишнинг барча йўллари азобли эди. Чиғир ҳайдашганини биламан. Бола вақтимиз чиғирга қўшилган отларга ўт тутиб туришни топширишарди. Ёки ариқдан отизларга сув чиқазиш учун ариқ баланд-пасти ўрганилиб, жой-жойига бўғат (тўғон) қуришарди. Керак вақти бўғат босилар ва барча отизлар сувориларди. Экинлар сувга муҳтож вақти сув талашиши дегани ҳам бўлиб турарди. Қуронбой ака кадхудо, гапи бутун одам бўлганидан сув тақсимлашда бош бўларди. Одамлар ўртасида низо чиқишига йўл қўймасди.

... Такдир экан, куда-анда бўлдик. Бизнинг бир томиримиз ҳам эл-элатда отли-обрўли бу уруғ билан чатишди.

Қуронбой акани айтаман. Кексайганда ҳам уйда ўтирмасдан элнинг хизматини қилган. Тўйларга бош бўлган, ошпазлик билан донг чиқазган.

Исмоил бувани чала-чулпа эслаймиз. Ёши улур бўлгани учун бир меҳмонхонада ўтириб, гурунг қилмаганмиз. Лекин элатда бирор хонадон, бирор киши у кишининг гапини икки қилмасди. Эр-хотин ўртасида гап қочиб, келин аразлаб кетса, Исмоил бувага элчилик қилинг, деб гап солишарди. Бирор мартаям элчилик вақтида Исмоил буванинг гапини биров қайтарган эмас. Айтишардики, жаҳли кўзиганда гапини қилмаган ёш-яланг борми, каттароқ одам борми ҳассаси билан айлантириб солишдан қайтмаган. Биров «ҳиқ» этиб тик қарамаган...

«ЎТТАН УМРИМГА ШУКРОНАЛАР АЙТАМАН»

*(Қуронбой сартнинг беваси Бибижон момо
ҳузурларида.)*

... 2006 йилнинг 16 апрели. Тўрткўлга яна йўлимиз тушди. Арафада Абатжон ака билан телефонда боғлангандик. Эртага Тўрткўлга ўтиш режам борлиги, тайёрланаётган китоб учун янгитдан хужжатлар олиш, эсдаликлар ёзиш мақсадимни айтдим. Абатжон ака дарҳол муддаога ўтди: «Эртага насиб қилса, мен ҳам бу ердаги ишларимни ўрнига қўйиб, юртга ўтмоқчиман. Отамнинг дунёдан ўтган куни. Руҳларига Қуръон тиловат қилдириш учун эҳсон бермоқчимиз...»

Шу куни Тўрткўлдаги Абатжон ака уйида сартларнинг анчаси тўпланди. Қуронбой ака ва унинг ота-боболари руҳига Қуръон тиловат қилинди. Дастурхон устида ҳам анчагина бу шажара вакиллари, уларнинг эл-юрт учун хизматлари борасида гурунглашиб ўтирдик...

Айникса, Қуронбой аканинг кенжа хотинлари бўлмиш Бибижон момо билан гурунгимиз кўнгилдагидек бўлди.

Бибижон момо салкам саксонларни қоралаб қолган. Ҳамон тетик. Бу муштипар онахоннинг юзларидан нур ёғилиб туради. Кўзлари тийрак. Аммо ёш ўтганидан... хотираси анча хира тортгани ҳам бор.

Бибижон момо Қуронбой ака ҳақида ихчамгина сўз айтди. Қанча сўраб суриштирмайлик — ўзбек аёли андишага борди. Чамамда, қадим урф-одатларимиз мужассамлашган аёл қалби барча оила икирчиқларини дастурхон қилгилари келмади...

— У киши колхозчи эди... Қўш сураб, ер ағдарди. Шу колхознинг у киши қилмаган юмушлари қолмаган...

— Бригадир ҳам бўлган дейишади.

— Бригадирликка бригадирлар, аммо айрим бригадирлар каби от миниб, қамчи ўйнатиб, иш буюриб юрмаган. Ишларни аъзоларига тақсимлаб бериб, ўзлари ҳам бир чек олиб, қўшилиб ишлайверарди. Қазувда ҳам шу.

— Сиз қазувга ҳам борганмисиз?

— Борганман. Қазувдан ким қочиб кутилади дейсиз? Иш оғир, аммо сув сиёсати ёмон бўлган-да.

— Қуронбой бува қаттиққўл ҳам эди, деб эшитдик...

— Қаттиққўллиги бўларди. Буни кўпинча фарзандлари тарбиясида кўриш мумкин эди. Болаларимизнинг тарбиясида қаттиқ турганлар. Лекин ўзлари табиатан меҳрибон, кўнгилчан одам эдилар...

— Колхозда ишладим дейсиз? Не ишлар қилардингиз?

— Кузда, кишда қазуви бор. Баҳор чиқмасдан экин экиш бошланади. Ҳозиргидек техника қани? Барча ишлар қўлда. Азон-кеч тинмай кетмон чопамиз. Бутун ёз бўйи отиздан чиқмайсан. Ораликда яна пилла қурти боқамиз денг. Пиллани тўлдирсанг бир қўйлақлик мато беришарди. Шу ҳам ўз вақтида камёб матоҳ эди. Бу қўйлақликни оламиз деб белимиз минг букилади. Кейин кузда уч ойлаб пахта терими. Қиш вақти тушса, қор босган далалардан ҳам пахта терардик. Кечаси билан қора чироқ ёруғида курак ситишимизни айтинг...

Иш тиғиз вақтлари Қуронбой ака қаттиққўллигига борарди. Ишдан кечикканларни қойирди. Умуман, тартиб-интизомни ёктирадиган киши эди. Оиладан ҳам шу тартиб ҳар доим амалда эди.

— Кичкина болаларни нима қилардинглар? Азон-кеч отизда бўлсангиз...

— Болаларга овсиним қарарди. Баъзида иш тиғиз келганда бола-чақани отизга ҳайдашган. Ёш болаларнинг бириси энди оёқ боса бошлаган, бирилари эмаклайди, бири бешиқда. Отиз четида ҳаммасини бир жойга тўплаб, бир хотин қарарди, қолган ҳамма ишга жалб қилинарди.

— Куронбой ака уста ошпаз ўтган экан. Элнинг тўй-маъракаларида сузган ошларини кексалар ҳамон макташади. Уйдаям овқат пиширган вақтлари бўлганми?

— Овқат пиширишга ёшлигидан қизиққан. Уйдаям шундай мазали палов пиширарди. Мен аёл бошим билан бундай овқат тайёрлай олмаслигимдан уялардим.

— Оилада иш режимлари қандай эди?

— Ишчан одам эди. Ишлаб хоримасди. Ипак курти боқамиз денг. Бу ипак курти сўнгги уйқуларидан турган вақти мисли юҳога ўхшайди. Еб тўймайди. Шунинг учун очкўзроқ одамни «навҳан куртга» ўхшатишади. Куни билан ўриб тайёрланган тут япроғини қора ҳуфтонда ҳам қуртларга берамиз. Икки-уч соатча ухлайди. Ухлаш қайда, мизғийдилар. Хали болалар уйқудан тургунича — қуёш чиққунича икки арава тут барги қирқиб келади денг.

— Ёш вақтларидаги гапми?

— Нега ёш вақтлари экан. Олтмишларидан ошган вақтларини айтаяпман. Умуман эрта туриш, чой қайнагунча бирор юмушни битказиш у кишига теккан касаллик эди десам тўғри бўлади. Кеч кузда сахар мардон туриб кетиб, чой қайнагунча эллик-олтмиш патта янтоқни чопиб келарди. Худога шукур болаларни ўқитдик, одам қилдик. Хаммаси ҳалол меҳнатдан, болам. Куронбой бува киши молига кўз олайтирмаган, бировнинг ҳакидан ҳазар қилган мўмин банда эди...

... Бибижон момо Куронбой ака билан етти нафар фарзандни тарбиялашди. Катта кундошидан қолган фарзандни ҳам уйлантиришди, уйлижойли қилишди. Бугун бир этак неваралар иззатида ўтирган бу табаррук қариянинг ўтган умрига шукроналари кўп. Момо буни шундай таърифлайди:

— Болаларимнинг отаси мендан йигирма уч ёш катта эди. Шундай даврлар эди — совчи келганида

ноз қилиб ўтириш дегани йўқ эди. Отамиз айтгани бўларди. Тақдир экан, Оллоҳ таоло пешонамга Қуронбой ака билан турмушни ёзган. Ўтган умримдан мингдан-минг миннатдорман. Ҳар бир ўтаётган кунларимга шукроналар айтаман. Фарзандларим — невараларим ҳолимдан хабар олиб туришади. Бахтиёр онаман. Невараларнинг бирлари Тошкентда, бирлари Нукусда ишлашади. Кунда-кунора кўнглироқ қилиб, ҳол-аҳвол сўрашади. Ўғлим Абатжоннинг иши Нукусда-ю ҳар доим кўнгли-нигоҳи Тўрткўлда. Бўш вақт топса дарров келиб, атрофимда парвона бўлади.

Илоҳим, фарзандларимга Оллоҳ таоло узоқ умр берсин, бахт берсин, эл эътиборидан қолдирмасин. Шунини тилаб ўтираман денг. Менга энди бу ёруғ оламда бошқа нимаям керак...

ФАРЗАНДЛАР БАХТИ

Қадим сартлар сулоласининг бир вакили, эл-юртда ибратли ҳаёт йўли билан яхши хотиралар қолдирган, ажойиб инсон, мўмин мусулмон Қуронбой сартдан бу ёруғ дунёда бир этак фарзандлар қолди. Қуронбой сарт ўз меҳнати, ҳалол хизматлари билан фарзандларини тарбиялади. Яхши инсонлар қилиб ўстирди. Ўқитди, уйлантирди, турмушга узатди, уйли-жойли қилди. Қисқаси, инсон боласининг бу ёруғ дунёга келиб бўйнида фарз бўлган барча қарзларини бекаму қўст адо этди ва ёлғончи дунёдан чин дунёга кўнгил хотиржамлиги билан кетди.

Шу ўринда Қуронбой сартнинг фарзандлари ҳақида тўлалигича маълумотларни келтириб ўтамиз.

Маммат

Муҳаммад исмининг маҳаллий шевада қисқарок айтилиши. Маммат ака айни колхозлаштириш дав-

рида дунёга келган. Бутун умр колхозда тракторчилик қилган. Эллик ёшида дунёдан ўтган.

Зулайҳо исмли аёлга уйланади. Аёли ўзи билан тенгдош эди. Улардан етти фарзанд дунёга келган.

Ислом 1960 йилда туғилган. Бибисора исмли аёли бор. Анвар ва Ғўзал исмли икки фарзандни тарбиялаб вояга етказишди.

Гулора икки йилдан сўнг дунёга келган. Турмуш ўртоғи Қосимбой. Расул ва Умиджон исмли ўғилларини тарбиялашяпти.

Маммат аканинг учинчи фарзанди — Умаржон. Сафаргул исмли аёли билан Илҳом, Баҳром, Фарход, Бобур ва кенжатоилари Ҳасан ва Ҳусанларни тарбиялашяпти.

Усмон Қуронбоев турмуш ўртоғи Замира Рўзимова биргаликда Сардор, Абдор ва Осиёхонларнинг сеvimли ота-оналаридир.

Ўктам Қуронбоев ва Олмаҳон Болтабоевларнинг ҳам уч нафар фарзандлари бор — Фаррух, Зулайҳо ва Мансурбеклар.

Нукулжон Қуронбоева Ўринбой Султоновга турмушга чиққан. Бу бахтиёр оилада Зебо, Жавлон ва Гули исмли бир-биридан ширин фарзандлар вояга етишяпти.

Маммат аканинг кенжа кизи Сайёра Баҳодир Каримов билан оила қуриб, Шохрух, Фаррух ва Рийимбой исмли фарзандларни дунёга келтиришган.

Аматжон

Қуронбой ака ва Бибижон опанинг тўнғич ўғли Аматжон бир минг тўққиз юз эллик биринчи йилнинг биринчи январиди туғилган. Айни янги йил бошламасида дунёга келган фарзанднинг умр йўли — ҳаётдаги ўз ўрни бошламалардан иборат бўлди. У ўрта мактабни битказгач, бир муддат — ҳарбийга кетгунича колхозда ишлади. Ҳарбий хизматни бит-

казиб қайтгач, ички ишлар бўлимига оддий милиционер бўлиб ишга кирди. Кейинроқ пойтахтдаги милиция мактабини битказди.

Милиция зобитини аввало масъулиятли участкага юборишди — Ёнбошқалъа массивида участка нозири вазифасига. Масъулиятли деганимиз — бу массив ҳудудида тўртта янгитдан ташкил қилинган совхоз бор эди. Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида Амударёнинг чап қирғоғидаги қадим унумдор, аммо давр талотумлари ва дарё қиликлари туфайли ташлаб кетилган кенг майдонларида катта кўламда ўзлаштириш олиб борилди — Элликқалъа номи билан бутунлай янги туман ташкил этилди. Ёнбошқалъа ҳам худди шундай янгитдан очилган совхозлардан иборат эди. Янги очилган совхозларга бутун Қуйи Амударё минтақасидан одамлар кўчиб келиб ишлашарди. Бу ерда ўтроқ аҳолидан кўра четдан келганлар кўпроқ эди. Улар орасида ўз элатида қонун бузганлар ҳам оз эмасди.

Ана шундай қийин ва масъулиятли ҳудудда ишлаш, обрў қозониш, одамлар билан тил топишиш, ҳудудда тартибни сақлаш осон иш эмасди. Ёш зобит бунинг уддасидан чиқди. Тажриба орттирди ва ўзида тармок бўйича раҳбарлик лаёқатини шакллантирди. Уни Тошкентдаги Олий милиция мактабига юборишди. Сўнгра Москвадаги Ички ишлар академиясида ҳам ўқиб, ҳаётий тажрибаларини илмий билимлар билан бойитди.

Аматжон Исмоилов 1983 йилда Тўрткўл туман ички ишлар бўлими бошлиғи биринчи ўринбосари вазифасига тайинланди, 1990 йилда эса Қуйи Амударё минтақасидаги энг йирик туман — Тўрткўл тумани ИИБ бошлиғи бўлди. Олти йилдан сўнг Нукус тумани ички ишлар бўлими бошлиғи вазифасига тайинланди. Полковник Аматжон Исмоилов 1997 йилдан буён Қорақалпоғистон Республикаси Ички ишлар вазири ўринбосари вазифасида хизмат қилмоқда.

Бугун ҳудудда ички ишлар ходими Аматжон

Исмоилов ҳақида жуда илиқ сўзларни эшитиш мумкин. Умуман олганда ички ишларда узоқ муддат, яна тағин раҳбар вазифаларида ишлаб эл олқишини олиш кўп қийин иш. Негаки, бировга ёқсанг, бировга ёқмаслигинг табиий. Аммо полковник Ааматжон Исмоилов камдан-кам кишига насиб қиладиган ана шу шарафга эришган инсон. Бугун тўрткўллик қариялар туманда ишлаган милиция бошлиқлари ҳақида гап кетса, албатта биринчи навбатда, Ааматжон акани эслашади. «Ў, Ааматжон ишлаган даврлар бошқача эди», деб қўйишади...

Ааматжон ака бахтиёр оила бошлиғи. Турмуш ўртоғи Раъно опа билан олти нафар фарзандни камолга етказишди. Фарзандларидан беш нафари ота касбини танлагани бежиз эмас. Ааматжон акадаги касбга садоқат бугунга келиб анъанага айланиб улгурган.

Катта ўғли Шухрат ҳуқуқшуносликни битказган, прокуратурада ишляпти. Иккинчи ўғли Қудрат ИИБ академиясини битказди, туман ИИБ I ўринбосари. Яна бир ўғли Фуломбой ҳам ИИБ академиясини тугатган. Ҳозирда республика ИИБда хизмат қилмоқда. Учқунбой ҳам шу йўлдан боряпти, айна дамда академияда таҳсил олмоқда. Кенжа қизлари Шахло эса юридик коллежи талабаси. Фақат катта қизлари Райҳон ҳамширалик касбини танлаган.

Бир оиладан олти нафар ҳуқуқ-тартибот ходими етишиб чиқаётгани ибратли ҳолдир. Албатта, Исмоиловларнинг бу кенжа авлодлари ўз ҳаёт йўлларида оталари каби шонли, шарафли йўлни босиб ўтадилар, ўз касбларидан баракат топадилар, эл олқишини оладилар. Бунга ишониб қоламиз.

Энди Ааматжон ака фарзандларининг оилалари билан таништираак.

Шухрат Исмоиловнинг турмуш ўртоғи Манзура Тожиева. Уларнинг уч нафар фарзандлари бор — Шерзод, Дилшод ва Меҳринисолар.

Райхоной Исмоилованинг турмуш ўртоғи Баҳром Машарипов. Уларнинг бир-биридан ширин Давронбек ва Умрбек исмли ўғилчалари бор.

Қудрат ва Раънохон Исмоиловлар тўнғич ўғлига катта боболари Исмоил сарт буванинг исмларини қўйишган. Уларнинг яна Динора исмли қизи ва Тоҳир деган ўғилчаси бор.

Фуломжон Исмоилов ва Мунирахонларнинг жажжи қизалоғи — Камолахон энди тетапоя бўлиб юра бошлади.

Учкун Исмоилов ва Муяссархонларнинг бахтиёр ҳаётлари ҳали тўлалигича олдинда.

Ҳали бу оила фарзандларидан бобоси Ааматжон ака каби эл суйган кишилар кўпдан-кўп етишиб чиқадилар. Иншооллоҳ!

Ботир

Ботир ака эндигина элликдан ошди. Олийгоҳни — кишлоқ хўжалик техникумини битказди, касби бухгалтер. Турли соҳаларда ишлади. Истиқлолдан сўнг тадбиркорликка кенг йўл очилиши билан шу мулкчиликнинг янги шаклида ишлаш, эл-юртга хизмат қилишни умр мақсадига айлантирди. Ботир аканинг аёли Гулсара Жуманова уй бекаси. Аҳил оилада беш нафар фарзанд вояга етган.

Отажон Қуронбоев амакиси Ааматжон аканинг шогирдларидан ички ишлар тизимида хизмат қилапти. Аёли Дилфуз Каримова билан Зубайда, Мадина ва Зулфияхондек бир-биридан ширин қизчаларни тарбиялашмоқда.

Мурод Қуронбоев отаси каби тадбиркорлик эгагидан тутган. Хушмуомала, ишчан йигит. Умр

йўлдоши Муҳаббатхон билан Шаҳноза ва Мафтуна
отлиқ қизчаларни вояга етказишмоқда.

Гулчеҳра

Гулчеҳрахон Ҳамро Ярашевга турмушга чиққан.
Бу оилада Муҳаббат, Сабоҳат, Зокир, Юнус ва
Илёс исмли фарзандлар дунёга келишган.

Муҳаббатхон турмуш ўртоғи Муродбек билан
Гулруҳ ва Аҳрор исмли фарзандларини камолга
етказиш иштиёқидалар.

Сабоҳат ва Қудратбекларнинг эса уч нафар фар-
зандлари бор — Иззат, Айтмурод ва Азизахонлар.

Зокир ва Муқаддасхонларнинг ҳозирча Моҳи-
нисо исимли қизчалари бор.

Юнус ва Раънохонлар янги турмуш куришган.
Ҳамма бахт ва шодликлари ҳали олдинда.

Илёсбек эса ўрта мактабда аъло баҳоларга ўқи-
япти.

Гулнора

Уй бекаси деган шарафли ном бор. Бу оиланинг
барча юмушларини ўз бошига олган, болаларини ок
тараб, оқ ювиб, одобли-таълимли қилиб тарбиялаш-
га умрини бахшида қилаётган аёлларга нисбатан
қўлланилади. Фарзанд тарбиясини ҳар қандай иш-
дан — касб-кордан юқори қўйган аёллар таҳсинга
лойиқ. Зеро, фарзандлар тарбияси — келажак ме-
валарини яратишдир.

Гулнора Ёқуб сартнинг ўғли Амин сартга тур-
мушга чиққан. Яъни, амакизодалари бўлмиш Асма-
тулла сарт авлодига келин бўлган. Нигора, Элму-
род, Муҳайё ва Акмал исмли фарзандларни камол-
га етказишди. Эндиликда киз чиқариш, келин олиш
тадоригидалар.

Сапаргул

Бу яхши ниятларни Сапаргул ва унинг турмуш
ўртоғи Мақсудбеклар шаънига ҳам айтиш мумкин.

Оилада камол топаётган Мохира, Бекзод ва Мух-базахонлар келажакда бахтиёр оила, сеvimли касб эгалари бўлиши ҳеч шубҳасиз.

Дармонжон

Аматжон аканинг кенжа сингиллари Дармонжон ишчан аёл, меҳрибон уй бекаси. Турмуш ўртоғи Отаназар Ярашев билан Наргиза, Элдор, Юлдуз ва Дилнура каби фарзандларни вояга етказишди. Келажакда умр мевалари бўлмиш фарзандларидан орзу-ҳавас кўриш ниятидалар.

... Биз ушбу ўринда Қуронбой сартнинг фарзандлари — улардан дунёга келган неваралар ва эваралар ҳақида мухтасаргина сўз юритдик. Баёнимиз баъзи ўринларда ихчам тортди, баъзида хийла чўзилди. Ҳали биз бу оиланинг катта ўраси бўлмиш — Аматжон ака ҳақида оз айтдик. Тавсиф-таърифлардан чекиндик. Ўз шаънига мактовни ёқтирмайдиган инсон — камтарин Аматжон акадан баҳо борасида қарзимиз кўп. У киши ҳақида эл кишилари тилидан бол томизиб гапиришлари бежиз эмас.

Яна бир гапни шу ўринда қистириб ўтиш жоиз. Тўрткўлликлар ўртасида неча йилларки бир ибора юради. Одамлар оға-инилар, яқин биродарларнинг бир-бирларига муносабати, меҳрибонлигини бир мисолга қиёслашади. Яъни «Исмоиловлар бир-бирига меҳрли авлод», дейишади. Бу ибора пайдо бўлишига сабаб бўлган инсонлар аввалида Қуронбой ва Рийимбой акалар бўлишса, кейинги авлодда бу анъанани Нураддин ва Аматжон акалар давом қилдиришди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги қаҳатчилик, йўқчилик йилларида Қуронбой ва Рийимбой акалар кеча-кундуз тинимсиз меҳнатлари билан нафақат ўз оиласи ташвишини ейишди, балки яқин оғайнилари — амаки ва амакизодаларини, юртдошларини ҳам қўллашди. Уларнинг касб-хунарли, уйли-

жойли бўлишида кўмакдош бўлишди. Қийин пайтларда уларнинг оғзи бир бўлишига эришишди.

Кейинчалик Нураддин ва Ааматжон сартлар оталаридан мерос шу анъанани кўлга олишди. Бу авлоддан илк бора олий маълумот олган, дунё таниган, эл-юрт учун керакли касб-кор эгалари бўлган ва шу йўлга бошқа оға-иниларини йўналтирган, уларнинг ўқиши, иши, турмушида кўлидан келган кўмакни берган, бериб келаётган ҳам ана шу табаррук инсонлар.

Ахир, бир-бирига меҳр у ёкда турсин, бир қарич ота мулки учун юз кўрмас бўлиб кетган, бир-бирига мушт кўтаришгача бориб етган оға-иниларни ҳам биламиз-ку.

Халқимизда «Султон суягини хўрламас», деган ибора бор. Ўз вақтида бу ибора ҳукмдорлар тимсолида яралган бўлиши мумкин. Вақт унинг мазмунини ўзгартира олмаган. Ўз суяқларини кўллаган азиз инсонлар — Қуронбой ва Рийимбой акалар, Нураддин ва Ааматжон акалар тўла маънода ўз даврининг, ўз сулоласининг султонларидир.

«ЧЎП БЎЛ — КЎП БЎЛ...»

(Латиф сартнинг ётлиги Нураддин Исмоилов гурунғидан.)

...Муқаддам Исмоил буванинг иккинчи ўғли Рийимбой ака биринчилардан бўлиб урушга кетган, бу пайтда аёли ҳомиласи билан қолгани ва жангчи урушдан қайтгач тўнғич фарзанди билан юз кўришгани ҳақида айтиб ўтган эдик.

Отасини фақат тўрт йилдан сўнг кўрадиган жажжигина болакай — Нураддин эди.

Нураддин 1949 йилда қишлоқдаги етти йиллик мактабга боради. Ўқишга ҳаваси зўр эди. Тўғри болалик вақтида отаси каби шофёр бўлишни —

хайбатли машиналарни хайдашни орзу қилган. Умуман олганда уруш вақтлари ва урушдан кейинги даврда ҳам гарчи колхозларда турли техникалар қўпая бошлаган бўлсада, машиналар санокли эди. Тўрт йил урушнинг барча йўлларини босиб ўтган «газик»лар — уларни «полуторка» деб юритишган — қишлоқ хўжалигига ишлатиш учун юборилди. Машиналар кўпайди — улардан асосан турли юкларни — минерал ўғитлар, бундой, техника эҳтиёт қисмларини ҳамда етиштирилган маҳсулотни омборларга ташишда фойдаланиларди. Саноклигина машина бўлганлигидан бу машиналар бир зум тиним билмас — ҳайдовчиларига ҳам осон эмасди. Тракторлар қишда гаражга қантариб қўйилар, таъмирланар, машиналар эса қишдаям тўхтамасди. Одатда, колхозлар тракторларини район марказидаги МТСда қиш ойларида ремонт қилишарди. Қора совуқда ҳар кунни район марказига тракторчиларни олиб бориш ва кечқурун уларни олиб қайтиш вазифаси ҳам ҳайдовчига юклатиларди.

Ўша йилларни — болалик даврини эслаб Нуратдин ака аввалида хўрсиниб оладилар, кейин бир иштиёқ билан сўзлашга тушадилар:

«... Етти ёшимда мактабга борган бўлсам — устимга, оёғимга киядиган нарса йўқ эди. Ҳозиргидек ботинка, этик қайда? Иссиқ вақтлари оёқ яланг катнаган бўлсак, қиш совуғида мол терисидан тикилган чорикни оёққа илиб олардик. Болаларнинг аксари совуқ урмасин деб оёғига топган нарса борки ўраб олишарди... Кўп қийин замонлар эди. Мактабда беришган бир-икки эски китоб ва дафтарни эса энамиз тикиб берган чит папкага жойлардик. Папкада оч бўлганда қоринни алдаш — тамшаниш учун бир-ярим зогора ҳам бўларди. Бу зогора дега-ния бировнинг папкасида бор, бировникида йўқ...

Еттинчи синфни тугатгач, Гулдурсиндаги мактабга қатнаб ўқий бошладим. Кўпчилик болалар еттинчини битказиб ўқишни тугатиб, колхоз ишига

киришиб кетишди. Отам эса менинг ўқишимни истарди, шу боисдан қатнаш қийин бўлсада, узоқдаги мактабга ёздирганди.

Гулдурсиндаги мактаб бизнинг уйимизга ўн чақирим келарди. Қиш ойларида интернат йўсинида болаларга жой беришарди. Баҳор ва кузда эса қатнаб ўқирдик. Ким эшакда, ким эса пиёда. Сахармардонда бир пиёла чой ичиб йўлга тушамиз, дарсга кечикмаслик учун жадал юрамиз. Тагимиздаги эшакка хила босиб, йўл-йўлакай пойга ҳам қиламиз.

Отам колхоз машинасини ҳайдар, оладиган иш ҳақининг тайини йўқ, бу орада оиламиз каттая борарди. Мен мактабга борган йили синглим Онажон туғилди. Гапга чечан, кўп нарсага қизикадиган қизча эди. Ҳамма вақт ортимдан югуриб юрарди, мактабга борганида билмаганларини мендан сўрарди... Афсус, умри қисқа экан, мен ҳарбийда вақтим — 1962 йили вафот этибди.

Ҳарбийдан қайтган собиқ жангчининг оиласи ўн йил ичида салкам ўн киши бўлиб қолган. Уларни боқиш — қорнини тўйғазиш, устини бутлаш осонми? Онам далада ишларди, отам тонг сахарда чиқиб кетиб, баъзида қора хуфтонда қайтарди...»

... Уруш даврининг боласи — чекига кўп қийинчиликлар битилган йигит — Нураддин ака ана шундай шароитда ҳам қанчалик қийинчиликлар бўлмасин, оила қозонидан тежаб-тергалган арзимас маблағ ҳисобига бўлса-да, ўқиш — олий маълумотли мутахассис бўлиш орзусини амалга ошира олди. 1961—64-йилларда ҳарбий хизматда бўлди. 1964 йилда Тошкент кишлоқ хўжалиги институтининг агроном-иқтисодчилик факультетига ўқишга кирди. Институтда ҳам яхши ўқиди, талабаларга ибрат бўлди.

Нураддин ака студентлик — олтин даврим, деб шоирона таърифланадиган давр ҳақида ҳам қизик гурунг беради:

«Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидан бошлаб кишлоқ ёшларининг ўқишга қизиқиши кучайди. Бунга илк бора колхоз аъзоларига ҳам паспорт берилгани сабаб бўлди. Олдинлари колхозчиларга паспорт берилмаган. Сабаби — паспорт берилса кўпчилик колхознинг оғир ишини ташлаб, иш вақти ва маоши тайин шаҳарлардаги завод ва фабрикаларга кетиб қолишади, деб ўйлашган.

Бизлар қийин шароитларда ўқидик. Кўпчилик талабалар давлат томонидан бериладиган арзимас стипендияга амал-тақал кун кечиришарди. Ўқишдан бўш вақтлари бировларнинг ишини қилиб ёки юк вагонларини тушириб, беш-ўн сўм топиб устбошини бутлайдиган талабалар ҳам оз эмасди.

Отам раҳматли оладиган маошидан орттириб, беш-ўн сўм жўнатиб турарди. Таътилга келганимизда кўтарганча озиқ-овқат олиб кетишга ҳаракат қилардик. Чунки, томорқамизда экиладиган маҳсулотлар ҳар доим оила бюджетининг бир томонини кўтариб келган...

Қийин даврларда ўқидик. Шунгамикан, ўқишнинг қадрини биламиз...

... Нураддин ака ҳали ўқиб юрган пайти — сўнгги курсдалигида оила қуради. Тақдир у кишини Саломат Маҳмудова билан талабалик вақтида учраштирди. Саломат ҳам олийгоҳда таҳсил оларди. Инженер-энергетик ихтисосини олиш арафасида эди. Хоразмнинг Қўшқўпиридан бўлган Саломатхон ёшлик майли туфайли дарё ортига келин бўлиб тушди — ўз тақдирини Нураддин ака билан боғлади.

Нураддин ака мактабни битказгач, ҳарбийга кетгунча икки йил хўжаликда токарь бўлиб ишлаганди. Бу ерга отаси тавсияси билан келганди. Агарда колхоз аъзоларига паспорт берилиши бошланмаганида ким билади вақти келиб отаси касбини эгаллаши — ҳайдовчи бўлиши ҳам мумкин эди.

Институтни битказиб келгач ҳам бир йилча хўжаликда ишлади. Бир йилдан сўнг туман давлат суғурта идорасига бош ҳисобчи бўлиб ишга ўтди. Тўрт йилдан сўнг ташкилотчи, ишчан йигитни туман суғурта идорасига бошлиқ қилишди. Шу вазифада Нураддин ака оз эмас йигирма йил ишлади. Бир идорада йигирма йил бошлиқ бўлиш — айтишга осон.

Истиқлолдан сўнг бошқарув тизилмаларида кўплаб ўзгаришлар содир бўлди. Давлатнинг молиявий таянчи ҳисобланган солиқ тизими ҳам янгича изга кўчирилди. Муқаддам солиқ тизими туман молия бўлими қошидаги нуфузи йўқ, номига бир идора эди. Собиқ шўро тизилмаларида кўпроқ мажбурийлик амалда бўлган. Белгилаб қўйилган маълум тўлов-солиқлар автоматик тарзда чегирилиб олинаврган. Буни бир неча ходим қайд қилиб боришган, холос. Бозор иқтисоди муносабатларида эса солиқнинг ўрни катта. Яна демократик тамойиллар амалиётга айланган даврда олдинги мажбурийлик ўз навбатида эркинлаштирилади. Якка тадбиркорликка кенг йўл очилиши билан бир қаторда солиқ тўловчилар сони ҳам бир неча карра ошади, бу борада янгидан-янги қонун ва ҳужжатлар қабул қилинади.

1994 йилда Нураддин ака янгитдан ташкил қилинган шаҳар солиқ инспекциясига бошлиқ вазифасига тавсия қилинди.

Ўша даврларни Нураддин ака шундай хотирлайди:

«Солиқ тизими янгича изга кўчганди. Аввало, мутахассислар етишмасди. Бунинг устига шаҳарда юзлаб, минглаб кичик корхоналар — тадбиркорлик субъектлари очилган, фаолият кўрсатишаётганди. Тармок бўйича янги-янги норматив ҳужжатлар

амалиётга киритила бошлаганди. Тармоқни ана шундай бир пайтда қабул қилиб олдим. Етти йилдан кўпроқ — токи нафакага чиққунча шу идорада бошлиқ бўлдим. Қандай ишлаганимни ҳамкасблар яхши билишади. Мен бир гапни айтмоқчиман — ҳамма замонларда янгиликлар бошида турган кишиларга осон бўлмаган. Ўз ишимизни бажаришимиздан кўра кўпроқ мижозларга ўз ҳуқуқларини ўргатишимизга тўғри келган. Тадбиркорлик дегани қизиқ — ҳисоб-китобдан беҳабар банда кичик корхона очади, ишни йўлга қўяди, фойда ҳам ола бошлайди. Бу ёқда эса давлат билан ҳисоб-китоб қилишни унутади. Унутади эмас, билмайди. Чунки, маълумоти йўқ. Янги қабул қилинган қонун — норматив ҳужжатлар билан таниш эмас. Қийин шароитда ишладик. Бунинг устига хали аксар ҳужжатлар мукамал эмасди. Тез-тез ўзгариб турарди...»

Нураддин ака 2004 йил қарилик нафақасига чиқди. Бу арафада уч йил туман ўрмон хўжалигига бошлиқ ҳам бўлди.

Умуман айтганда Нураддин Исмоилов бир ҳудудда салкам ўттиз йил раҳбар вазифасида ишлади. Инсон онгли умрининг тенг ярми дегани бу. Ишчанлиги, ташкилотчилиги, одамлар билан муомала маданияти бу азиз инсонни узоқ йиллар турли жамоаларга бош бўлишига сабаб бўлди. Оддий ҳайдовчининг ўғли пешанасига тақдир шундай шарафни ёзган экан.

Тўртқўлликлар мохир раҳбар, самимий инсон Нураддин Исмоилов ҳақида гап кетганда оғизларидан бол томиб, у кишини мақташлари бежиз эмас.

Нураддин аканинг умр йўлдошлари Саломат опа ҳам ўз касбида ишлаб барака топган аёл. Турли идораларда турли вазифаларда ишлаб қарилик нафақасига чиқди. Нураддин ака билан тўрт фарзандни

тарбиялаб, қаторга қўшишди. Бахтиёр ота-онага айланишди. Қиз чиқаришди, келин олишди. Эндиликда севикли набиралари эъзозидалар.

Оиланинг тўнғичи Шарофиддин отаси касбини танлади — молия институтини битказди. Ҳозирда туман солиқ инспекциясида бўлим бошлиғи вазифасида ишляпти. Турмуш ўртоғи Санобар Бобожонова — қишлоқ хўжалик коллежида ҳисобчи бўлиб ишлайди. Гулруҳ, Мақбуба, Ойимжондек бир-биридан ширин фарзандларни тарбиялаб, вояга етказишяпти.

Муҳаббатхон Халқ хўжалиғи ва Педагогика олийгоҳларини тамомлаган. Ҳозирда коллежда муаллимлик касбини эъзозляпти. Турмуш ўртоғи Кенжабой Нурибетов тадбиркор. Шохруҳ, Фарруҳ, Гули, Муҳайё исмли фарзандлари бор.

Заҳриддин ҳам Молия институтини битказган. Туман молия бўлимида бош ҳисобчи бўлиб ишляпти. Аёли Мавлуда Султонова уй бекаси. Фарзандлари Мафтунахон оиланинг эркатойи.

... Нураддин ака билан гурунглариимиз давом этади. Сўз навбати тартиб билан энди набираларига келганда... кизик ҳолат рўй беради. Нураддин ака набираларини санашда адашади. Исmlарини ёдига туширолмай туради ва қўшиб қўяди: «Оллоҳ таоло «Чўп бўл, кўп бўл», демишлар. Бир-икки бўлса шартта айтардим-қўярдим...»

Бу ҳолни инилари-сингиллари оиласи ҳақида тўлиқ маълумот олишга интилангимда яна кузатаман. Нураддин ака укалари, сингилларининг фарзандлари сановида ҳам адашади. Кўпинча исmlарини айтолмайди. Ва албатта, яна юқоридаги матални такрорлаб қўяди.

Сартлар сулоласининг вакили, ўз меҳнатлари ўларок нафакат оға-инилари, балки эл-юрт олдида

ўзидан яхши ном қолдирган Рийимбой ака хонадонда ўн уч фарзанд дунёга келган. Тўнғич қизи Онажон ўн беш ёшида бевақт ҳаётдан қўз юмган. Яна оилада икки марта эгизак қизлар туғилишган. Ойша-Фотималардан бириси — кичик Фотима узок яшамаган. Яна Зарифбой исмли ўғли гўдақлигида вафот этган.

Рийимбой сартнинг қолган фарзандлари ҳақида мухтасаргина маълумотлар бериб кетамиз.

Олтиной — уй бекаси. Қуронбой ҳайдовчига турмушга чиққан. Айитжон, Руслан, Дилбар, Ўктам, Усмон, Комила каби фарзандларини вояга етказдилар. Келинлар олиш, қиз чиқариш бахтига муяссар бўлишди. Бугун улар катта оила эгалари.

Тўнғич эгизаклар — Ойша ва Фотималар ҳақида сўз кетса инилари уларни катта Ойша, кичик Ойша, катта Фотима, кичик Фотима деб бўлакча эҳтиром билан аташади.

Катта Фотимани Тожибой акага узатишди. Тожибой ака уста ҳайдовчи — қайнотаси касбини улуфлаган инсон. Яна бу сулолага қариндошлиги бор — Абатжон аканинг оналари — Бибижон момо авлоди бўлмиш шайхлардан. Умида, Фарход, Саида, Наргиза, Мавлуда, Ойдин исмли фарзандларини тарбиялаб, қаторга қўшишди.

Кичик Ойшанинг Азамат ва Хотира исмли фарзандлари бор. Кичик Фотима чақалоқлигида ҳаётдан қўз юмган. (Фарзандларни тартиб билан келтираяпмиз. Янглишиб кетмаслик учун. Навбат етган Камолиддин билан алоҳида гурунгимиз борлиги учун тартибни ҳозирча бузиброк турамиз).

Энахоннинг куёви Ражаббой ўз қариндошларидан — Ибодулла деган биродаримизнинг ўғли. Касби тракторчи. Уй бекаси Энахон ва оддий тракторчи Ражаббой бой кишилар. Тўрт нафар фарзандлари бор — Интизор, Ўткир, Ҳилола, Гулоралар.

Бибисора Қуронбой сартнинг катта ўғли Маммат

сартнинг ўғли Ислом сартга турмушга чиққан. Ислом сарт ҳам амакиси, ҳам қайнотаси Рийимбой ака каби шофёрлик касбини эъозлаб келаётган инсон. Уларнинг Анвар ва Гўзал исмли фарзандлари бор.

Шакаржон олий маълумотли врач. Куёви Шавкат ҳам бирга ишлайди — ҳамкасб, ҳамфикр, ҳамдард кишилар.

Уларнинг Райҳон, Мардон ва Мохинур исмли фарзандлари бор.

Ширинжоннинг куёви Фахриддин таббиркорлик билан машғул бўлиб, катта оиласини боқаётган ишчан йигит. Ширинжон уй юмушлари билан банд. Бу ёкда Сирождин, Мухриддин ва Мадинахонларнинг ташвиши. Ишқилиб, бир гўзал ва бахтиёр оила.

... Қизик бир лавҳа. Рийимбой сартнинг фарзандлари, набираларининг тўлиқ рўйхатини тузиш мақсадида катта ўғли Нураддин ака хонадониди салкам уч соатлар ўтирибмиз. Рўйхатни тўла тузиш осон кечмади. Бу орада Нураддин ака неча марта телефонга мурожаат қилади. Қайсидир жиянининг исмини сўрайди. Бу орада Камолиддин ҳам келиб қолади. Аммо у ҳам акаси каби кўпгина жиянлари исмида адашиб кетади. Ниҳоят рўйхатни ниҳоясига етказиб, энди бемалол чой ичиб гурунглашиш имкони келганидан қувонамиз. Аммо хотиралардан иборат қадим гурунглари бизни кутиб туришларига тўғри келади. Чунки, бир ўсмир хонага одоб билан кириб келиб, бизлар билан кўл олиб кўришгач, Нураддин акага бир варақни узатади. Нураддин ака қовозга кўз югуртиради-ю, бош чайқади:

— Эсимиз курсин, Нусраддин қолиб кетибди-ку!

Нураддин аканинг укалари Нусраддин ака иш билан бандлигидан келолмаганига узр айтиб, ўзи ва фарзандлари ҳақида ихчамгина маълумот ёзиб жўнатган экан. Маълумотдан шу нарса аён бўлдики, Нусраддин ака давлат хизматида — суғурта

ташкilotида ишлайди. Аёли Зиёда Йўлдошева умр бўйи педагоглик касбини улуғлаган. Ҳозир нафақада.

Уларнинг фарзандлари: Қаҳрамон — тадбиркор, Полвонназар — савдо соҳасида, Қамариддин — хисобчи, Шавкат — иктисодчи.

Нусраддин аканинг набиралари: Нилуфар ва Умиджон — Қаҳрамоннинг болалари, Фазилат ва Баҳодир — Полвонназарнинг фарзандлари, Севара — Қамариддиннинг кизи.

Маълумотдан шу нарса аён бўлдики, бу оилада ҳали кўплаб набиралар дунёга келадилар. Улар, албатта, қадим сартлар сулоласи шарафини ҳар доим ўз ҳалол меҳнатлари, ажойиб фазилатлари, савобли ишлари билан ҳимоя қиладилар. Бу шарафни осмон қадар кўтаришга ўз хиссаларини қўшадилар.

Бу ниятларимизга асос — Нураддин сартнинг файласуфона фикрлари:

«Бизлар йўқни бор қилган авлодмиз. Урушдан кейинги оғир замонларда яшаш, ўқиш зиммамизга тушди. У пайтлари инсон боласи учун биринчи навбатда ўқиш, касб эгаллаш эмас, қорин тўйғазиш қайғуси турарди. Маълумки, қорин қайғусида бўлган бандадан маънавий сифат ўзгаришларини кутиш қийин. Аммо интилишимиз, олий мақсад сари очинтўқин, енгил-юпун ҳолда ҳам олға боришимиз боисдан ўз тақдиримизни ўзимиз ярата олдик. Бунга ота-оналаримизнинг мададлари кўп бора сабабчи ҳам бўлган.

Ҳозирги авлодга ҳавасим келади. Қорин қайғуси йўқ, кийим қайғуси йўқ. Замона гуллаб яшнаяпти. Фақат ният юксак бўлса бўлгани».

«ШОНЛИ СУЛОЛА ДАВОМЧИЛАРИМИЗ»

(*Камолиддин сарт Исмоилов гурунгидан.*)

Рийимбой сарт ўғилларидан Камолиддин билан тенгкур эканмиз. Аммо у ҳийла босиқ, ҳийла мушоҳадали кўринади. Елкасидаги юк — масъул ва-зифа натижасидир бу.

Мушоҳадали деганимиз — бир ўринда мени танг қолдиргани. Яъни Камолиддин ушбу хотира китоби учун оталари, боболари, амакилари, инилари ҳақида ихчамгина битиклар тайёрлаган экан. Уларни бизнинг иборамиз билан «суратга чизгилар» деб аташ ҳам мумкин. Бу ихчам, кенг маъноли битикларни ўқиб, эътирозимизни айтдик. Негаки, ҳозирда ҳаёт бўлган амакилари, иниси ҳақида ўтган замондаги «эди» иборасини қўллаган экан. Ҳозирда ҳаёт киши учун ўтган замондаги сифатлашни қўллаш эришроқ туюлди. Шуни эслатдик. Камолиддиннинг фикри бошқачароқ чиқди.

«Бу хотира китоби бўлади-я. Уни фақат бугун эмас, балки юз, икки юз йил кейинги авлодлар ҳам ўқишади. Тўрими? Шунинг учун ҳам уларга тушунарли бўлсин деб шундай ёздим».

Жўн, аммо асосли фикр.

Камолиддин ёзган битиклардан парчалар:

Исмоил бобо — элда оксоқоллик қилган, катта ҳурматга эга бўлган, орасидан гап-сўз қочиб, юз кўришмас даражасига борган оға-инилар орасига тўралик қилиб тушган. Уларни яраштирган. Бузилган оилаларни қайта тиклаган. Ҳар кимга ҳам эл ўз дардини айтавермайди, ишонавермайди.

Рийимбой сарт — Тўрткўлда энг биринчи ҳайдовчилардан. Урушдан сўнг Тўрткўлда фақатгина уч нафар ҳайдовчи бўлган дейишади. Машиналар сони ҳам учта бўлган-да. Ана шу уч ҳайдовчининг бириси Рийимбой сарт. Бунини нима учун эслатиш керак? Ҳайдовчилик ноёб ва шарафли касб бўлган. Ахир шу даврда туманда ўнлаб раислар ва бошқа

рахбарлар бўлишган-да. Хайдовчилар эса санокли. Демак, кадрли.

Урушдан кейинги кийинчилик йилларида сартлар авлодининг оёққа туриб олишида, уйли-жойли бўлишида, касб-хунар эгаллашида жуда катта хизматлари сингган одам. Эллигинчи йилларда озроқ муддат полвонлик ҳам қилган деб эслашади. Бакувват, кучли одам ўтган-да.

Каримбой сарт — урушдан кейинги даврда сартлар орасида энг саводлиси бўлган. Тартиб-интизомни ёқтирган ва ўта қаттиққўл одам эди. Қариялар энди эслашадики, урушдан сўнгги йилларда колхозларда озми-кўпми ноҳақликлар содир бўлган, айрим рахбарлар фуқаро мулкига, давлат мулкига кўз олайтира бошлаганлар. Каримбой сарт ана шундай кимсаларга қарши чиққан, курашган. Уларни фош қилган. Тўғри, бирор педагог шу ишларни қилса тушуниш мумкин. Аммо ажабланарлиси шундаки, Каримбой сарт узок йиллар чорва соҳасида ишлаган, чорвачилик фермаси мудирлиги бўлган. Энг оғир соҳада рахбар бўлган кишининг рахбарларга қарши борганини шу билан изоҳлаш мумкинки, у табиатан ҳалол одам бўлган. Чунки, бировни қора дейиш учун аввало ўзинг оқ бўлишинг шарт.

Каримбой сарт ферма мудирлиги пайти чорва сонини кўпайтириш, шу ҳудудга азалдан боқилиб келинган хашаки моллар ўрнига наслдор мол зотларини келтириш, кўпайтириш билан ҳам тилга тушган киши.

Унинг ҳалоллиги, бир сўзлиги, саводлигидан катта инилари ҳам кўпинча бирор иш бошлашдан олдин маслаҳатлашинган.

Қуронбой сарт — бу катта отамизни биз шу хизмати билан кўпроқ эслаймиз ва у киши руҳи олдида доимо қарздорликни туйиб турамыз. Уруш даврида катта оилани очарчилик, қаҳатчилик ва бошқа балолардан асраш, уларни яхши кунларга омон-эсон олиб чиқиш вазифаси шу кишининг бошига тушган.

Куронбой сарт туфайли қадим сартлар сулоласи кўпчилик қавмлар — хонадонлар каби қорин қайғусида ўзга элларга тарқаб кетмаган. Балки, янада жипслашган, катта, машҳур хонадонга айланган.

Нураддин сарт — жуда овир табиатли, аммо хушфёъл одам бўлиб, оға-инилари уни кўп тарафдан Исмоил сартга ўхшатишади. Айни пайтда ўта сахий одам. Шу фазилатлари туфайли оға-иниларнинг бир-бирига меҳрли, оқибатли бўлишида боғловчи халқа вазифасини бажарган. Ўзи шунга риоя қилган ва бошқаларни ҳам ўргатган.

Тўрткўлда сартлар каби садоқатли бўлинглар, ибораси машҳур бўлишида Ама сарт билан иккаласининг хизматлари бекиёс.

Ама сарт — ўз даврининг энг онгли, энг бағри кенг ва ишбилармон кишиларидан бўлган. У оға-инилари, амакизодаларининг оёққа туриши, ҳаётда тўғри йўлни топиб олишида катта роль ўйнаган шахс. Адашганларни йўлга солишдек савобли иш ҳам Ама сартнинг ҳаётининг принципларидан бирига айланган».

...Қамолддин сифатлашларни амакиларига нисбатан аямай ишлатган. Билгани боисдан буларни айтишга мутлақо ҳақли. Зеро, эшитгандан эмас, кўргандан сўра демишлар...

Қамолддин ҳақидаги таъриф-таснифни эса биз келтирамиз.

Сўнгги йигирма йилда Орол денгизи сув сатҳининг кескин камайиши билан боғлиқ экологик фожиа оқибатлари ҳақида жуда кўп гапирилди. Орол денгизи қуришининг салбий оқибатларини биринчи навбатда шу ҳудуд кишилари ўз тақдирларида синаб кўришмоқда. Сувлар таркиби шўр, тупрок шўрланган. Демак, шўрланган тупрок, меърдан ортиқ тузлилиги бўлган сувда етиштирилган ҳар қандай озиқ-овқат маҳсулотининг ўзиям тиббиёт меърий стандартларига жавоб бермайди. Натижада, ҳудудда турли касалликлар тобора ошиб бормоқда.

Хатто бунинг салбий натижасини янгитдан дунёга келаётган чақалокларда ҳам кўриш мумкин.

Камолиддин халқ дардини ўз дарди деб қабул қилган ва қиладиган инсон. Унинг шифокорлик касбини танлагани ҳам бежиз эмас. Негаки, сартлар сулоласида унгача олий маълумотли шифокор чикмаганди.

Камолиддин 1978—84-йилларда Тошкент Медицина институтида таҳсил олди. Олийгоҳни яхши битказди. Энди ўз туғилган юртига қайтиши, касбига садоқат билан иш бошлаши, беморлар хизматига ҳар доим шай туриши мумкин эди. Аммо Камолиддин аввало олийгоҳдаги илмий тажрибаларини янада мустаҳкамлашга қарор қилди. Олийгоҳда жарроҳликдан талабаларга сабоқ бериш билан бир қаторда илмий изланишларини ҳам давом қилдирди. Унинг номзодлик иши мавзуси Оролбўйи аҳолисини қийнаётган долзарб ҳолатлардан эди. Хавонинг булғаниши, сувнинг шўрлиги ўз навбатида инсон организмида ҳам салбий излар қолдиради. Сўнгги йилларда шу ҳудуддаги одамларнинг ўт йўлларида, буйрагида тош пайдо бўлиши каби хасталиклар тобора кўпроқ учрай бошлаганди. Бу дардга дучор бўлганларни даволаш, уларни муқаррар оғрикли хасталикдан халос қилишнинг эса бир неча йўллари бор. Аввалида пайдо бўлаётган тошларни турли муолажалар билан тушириш мумкин. Аммо ҳамма ҳолатларда ҳам бу муолажа самарали бўлавермайди. Кўпинча бу хасталикни фақат жарроҳлик йўли билан даф қилиш мумкин.

Камолиддин Исмоиловнинг номзодлик иши мавзуси айнан шу ҳақда. Ўт йўлларини жарроҳлик йўли билан даволаш тўғрисида. Тармоқда сифат ўзгаришларини яратган бу илмий иш натижаларини ҳозирда ҳам нафақат шу ҳудудда, балки бутун республикамизда жарроҳлар амалиётда қўллашаётгани бежиз эмас.

Илмий ишини муваффақиятли ёклагач, у энди ўз изланишларини амалиётда қўллаш ниятида ту-

филган юртига қайтди. Туман марказий касалхонасида ишлади. Бир неча йил туман марказий шифохонаси бош врач и ўринбосари бўлди. Мана ўн йилки фан номзоди Камолиддин Исмоилов туман марказий шифохонаси бош врач и вазифасида ишлаб келмоқда.

Тўрткўл Қорақалпоғистон Республикасидаги энг йирик туманлардан. Эл кишилари оқил, ишсевар, тадбиркор. Бошқа соҳалар каби бу ерда тиббиёт тармоғи бутун ҳудудда энг намунадор тизимга айланган. Истиқлол йилларида туманнинг барча чекка қишлоқларида ҳам тиббиёт масканлари ишга туширилди, тармоқ малакали кадрлар билан мустаҳкамланди, энг замонавий русмдаги тиббиёт ускуналари ўрнатилди.

Ана шу ишларда ўз соҳасининг тажрибали устаси Камолиддин Исмоиловнинг камтарона хизматлари кўп.

Яна бир гап. Камолиддин от шайдоси. Хатто халқаро мусобақаларда иштирок этган.

Оиласи ҳақида сўз очилганда Камолиддин камтарлик қилади. Қисқагина ахборот бериб ўтади, холос.

— Аёлимиз Дилоромхон билан ҳамкасбмиз. Катта ўғлимиз Темурбек Ички Ишлар академиясини битказди. Ҳозир шу тармоқда ишляпти. Келинимизнинг исми Саидахон.

Қизимиз Мунирахон ва куёвимиз Фуломбойлар ҳам эл-юрт хизматидаги кишилар.

Кичик фарзандларимиз Бобур ва Рийимбойлар ҳали мактабда ўқишляпти. Дарвоқе, кичик фарзандимизга отамнинг исмларини қўйганман. Шу кишига ўхшаб эл-юртда обрў-эътиборли бўлсин деб ният қилганмиз...

... Камолиддин ўз оиласи ҳақида эмас, сулоланинг кекса авлодлари, кўп қадим боболари ҳақида гапиришни ёқтиради. Уларнинг ибратли умрлари-

дан ибрат олишга, шулар асосида фарзандларини тарбиялашга интилади.

Унинг яна бир мулоҳазаси ибратли.

— Айрим одамлар бор лақабини — қавмини исмига қўшиб айтса ёқтирмайди. Ундайларга «Фалончи Фалончиев», дейиш ёқади. Ўзагингдан узилиб қайга борасан — бизга ўз сулоламиз — қавмимиз атамаси, гарчи бу лақабга ўхшасин, бошқача мазмунда бўлсин маъқул. Биз шу бир иборани эшитганда фахр туямиз. Негаки, бутун ҳудудда ўз халол меҳнати, ибратли ҳаёт йўли билан ном қолдирган шонли аждодларимиз бор. Истиқлолдан сўнг мулкчиликнинг янгича шаклига ўтиб иш бошлаганимизда — ҳудуддаги эски қолхозлар тугатилиб, ўрнида фермер хўжаликлари ташкил қилинганида оға-иниларимиздан бир нечтаси қадим ота-боболаримиз киндик қони тўкилган манзилларда фермер хўжаликлари ташкил қилдик. Фермер хўжаликларига ном танлашда ҳам фикримиз бир ердан чиқди. Қайсидир ота-бобомиз исмини фермер хўжалигига бердик ва албатта бунда уларнинг лақабини — «сарт» иборасини унутмадик.

Мен ва менинг фарзандларим қадим сулоламиз — сартлар авлодидан эканлигимиз билан фахрланамиз.

«СЎНГИ МОГИКАН»

Бу атама бизга ғарбдан кириб келган, яъниким бирор машҳур шажаранинг энг кекса авлоди — ҳаёт бўлган вакилига нисбатан ишлатиладиган сифатлаш. Биздаям яқинларгача ушбу атамага уйқаш ўхшатишлар бўларди — давраларда бирор кекса ҳақида гап кетса — уни мақташса «Уми, хон кўрган одам», деб қўйишарди.

Бугун биз бу атамани — Шарифбой бувага нисбатан қўлладик. Шажаранинг бизга таниш асосчиси

Латиф сартнинг невараси Исмоил сартнинг hozирда ҳаёт бўлган ўғилларидан ягона — шажаранинг энг кекса вакили Шарифбой сарт ҳисобланади.

Шарифбой бува саксондан ҳатлаган. Ҳамон те-тик. Энди қаричилик — қулоғи озроқ оғир демаса.

Яна сифатлашни асослайдиган ҳолат — Шарифбой бува оталари ўтган аср бошларида макон тутган жойда — отамулқда яшаяпти. Давр тақозаси — касб-хунар зарурияти ҳамда посёлкалаштириш каби сабаблардан бу шажара вакиллари аллақачон қишлоқнинггина эмас, элнинг турли бурчакларига кўчиб макон тутинган. Бирлари шу қишлоқнинг турли элатлари ҳудудларида яшаётган бўлишса, кўпчилиги Тўрткўлда ва Нукусда кўним топишган.

Шарифбой бувага теккани шу ер — ҳамон хутор кўринишида бўлган мўъжазгина маскан. Эски иморат ўрнида янгитдан қурилган турар жой. Иморат олдида кўкка бўй чўзиб тераклар қад ростлашган. Қадим гужумларнинг қурт емирган қолдиқлари ҳам бор. Ишқилиб, қадим ўзбекнинг бундан кўпи билан ярим аср илгари яшаш тарзининг шу бугунга қадар ўзгаришсиз сақланиб келган бир кўриниши.

Шарифбой бува, аввалида бир бор эслатиб эдик, ёши туфайли урушга бормаган. Аммо ФЗУ деганини кўрган.

Муштдек бошидан қолхозда ишлади, уруш даврининг барча азобларини кўрди. Икки иниси урушга кетган пайтда ишлаб топган арзимас ақчаси билан катта рўзғор қозонига улуш қўшди — юртни кўпган очарчилик, ўлат, офатларни кўрди. Отаси катида туриб қазувга борди — катта акаси Қуронбой ака билан бригадада ёнма-ён ишлади.

Яна бир акаси Рийимбой ака ҳайдовчилик қилган бўлса, Шарифбой бува зиммасига тракторчилик тушди. Узоқ йиллар қолхознинг номдор тракторчиси бўлди, бир муддат механиклик ҳам қилди. Механиклик деганимиз мазмуни шу — урушдан сўнгги йилларда ҳали қолхозларда бирор соҳа бўйи-

ча мутахассислар йўқ эди. Билган-кўрганни ишга қўйишарди. Трактор хайдаб, беш-ўн йил ишлаган, техниканинг бузуқ-тузигини тушунадиган одам бўлса механикликка тайинлашарди. Трактор деганни эса суяги қотган ўсмир ҳам хайдаб кетаверарди.

Кейинчалик бу соҳа бўйича бир-икки ёш ўқиб келишгач, Шарифбой ака ҳам механикликни ташлаб, яна ўргангани — трактор рулини бошқариб кетаверган.

1948 йилда Шарифбой бува оила қуради — шу ерлик Абул малай деганнинг Дурхоним исмли қизига уйланади.

Бу оила тотув эди, эр-хотиннинг аҳиллигига ҳавас қилиш мумкин. Аммо тақдир бу оилага фарзанд ёзмаган экан...

Шарифбой ака Рийимбой аканинг қизи Ойшани асради. Ўз тукканидек оқ тараб, оқ кийгизди. Ўстирди, ўқитди. Вақт келиб, Ойшажон турмушга чиқди. Энди қарияларнинг ҳолидан хабар олиб туриш учун яқин инилари тағин унинг фарзандсизлигини билдирмасликка интилишди — амакиваччаси Ёқуббой Асматуллаевнинг ўғли Баҳром бу оилага ўз фарзандидек бўлди.

Бугун Шарифбой бува Баҳромнинг фарзандларига ҳурматли бобо бўлиб умргузаронлик қилаяпти.

Икки йил муқаддам Дурхоним момо бандаликни бажо келтирди. Ўшанда эллик олти йил бир ёстикқа бош қўйган аёли — шунча йил иссиқ-совуғига қараган, бирор марта юзига тик бокмаган, ўрталарида фарзанд бўлмаса-да, меҳр-муҳаббат бўлган, кўз очиб кўргани Дурхоним момо маййити устида Шарифбой бува кўз ёши тўкканини кўриб, кўпчилик кўз ёшларини тия олмаган.

Шарифбой сарт бува билан кўп суҳбатлашдик. Қулори оғирлигидан овозимизни сал кўтаришга мажбур бўлдик. Акасининг катта ўғли Нураддин ака ҳамроҳимиз эди — амакисини қора тортиб, бирга

боргандик — шу суҳбатда ўрни келганда тилмочлик қилди. Буванинг хотиридан кўтарилганларни эслатиб ўтирди, айрим ўринларда ҳамроҳимиз ҳам аждодлари ҳақида озми-кўпми гапларни билиб олди.

Ушбу улкан шажаранинг сўнгги бир асрлик томир-палакларини тўла ҳолида тиклашда Шарифбой бува кўп асқотди. Шунинг учун ҳам биз бу табаррук зотга киёсан юқоридаги дунёда машҳур сифатлашни ишлатдик ва китоб тартиб қилишдаги бекиёс ёрдамлари учун олдиндан миннатдорлигимизни билдирдик.

БИР ЭВАРА ГУРУНГИ

... Исо пайғамбар мавлудининг икки минг олтинчи йили — вафодор мучали кирган пайт — айна баҳорда Латиф сарт буванинг эвараси — ўзимизча айтганда ёвлуғи ҳисобланмиш Сотимбой сарт бувани йўқлаб бордик. Сотимбой бува салкам саксонларга борган. Ҳамон тетиклар. Гурунглари кизикарли. Тўғри, баъзида қайсидир санани эслаганда озроқ адашади. Ҳамроҳларимиз — машҳур шажара давомчилари — аллақачон Латиф сартнинг ётликларига айланиб улгуришган Нураддин ва Аҳмаджон акалар билганларини кўшиб, гурунгни кизитиб ўтирадилар.

Биз Сотимбой бувадан шажаранинг тўлиқ рўйхатини тиклаш ниятида кўлимизда қоғоз-қалам шай бўлиб ўтирамиз. Аммо Сотимбой буванинг бу кўпданкўп аждодларини борица санаб беришга қурби етмаслиги билиниб қолади. Ҳали гап Латиф сартнинг қайсидир неварасидан дунёга келган қайсидир фарзанди исми-шарифи ҳақида кетгандаёқ барчаси ойдинлашади. Бир қизлари ҳам бўларди. Хонқага тушганми? Исми эсимда йўқ, дейди Сотимбой бува.

Хафсаламиз шу ерда ниҳоялайди. Шунда Сотимбой бува билафонлик қилади. Йўқ, амакиваччаси Нураддин ака: «Ака, сиз яхши Латиф бувамиздан тортиб ўзингизгача бўлганларни санаб бера қолинг», дейди.

— Шуни айтинглар, — деб Сотимбой бувага тил битади ва менга ёз дегандек ишора қилиб, эринмасдан санай бошлайди. «Демак, Латиф сарт бувамиздан тутсак. У кишининг олти фарзандлари бўлган. Бешови ўғил. Иккинчи ўғли Раматулло бобомиз. Саидмамат бобо Раматулло бобомнинг катта ўғли бўлган бўлиши керак. Саидмаматдан, яъни менинг отамдан тўрт фарзанд дунёга келган. Энг каттамыз қиз — Моможон опам. Кейинги қиз — Дурхоним опам. Сўнгра мен туғилганман. Ҳа, Тохир акамларни айтмабман. Каттамыз эди. Урушга кетди ва қайтмади. Бир хат келувди бедарак йўқолди, деб.

Моможон опамнинг ўғли Олимбой.

Дурхоним опамиздан фарзандлар кўп. Болтабика, Ражаббой, Максуд, Раъно, Отахон, Махмуд.

Энди бу жиянларимиз тақдир пешанасига ризк-насибасини териш буюрилган ерда яшаб, ишлаб, бола-чакасини боқиб юрибдилар.

Сотимбой бува амакиларидан уч нафари ва уларнинг фарзандларини номма-ном санашда ҳам адашади. Хамроҳларимнинг тўғрилаши-эслатишларидан сўнг бош чайқаб қўяди: «Энди қаридик. Ёшликдаги ёдкашлик йўқ. Бўлмаса, шу амакизодаларимнинг барчаси билан бола вақтимизда бирга ўсганмиз — қўй боққанмиз, оғир юмушларни қилганмиз. Қишлоққа илк бора кино дегани келганида қизиқиб борганмиз. Овози йўқ, аммо биров экранда бўладиган воқеаларни айтиб турганида, катта матодаги ажибужи одамлар тез-тез юриб, тез гапиришиб хатти-ҳаракат қилишганида оғзимизни очиб, хайратда лол

қолганмиз. У вақтлари кўпроқ кулгили кино келтиришарди. Экрандаги одам тез югуриб бораётганда ёки отда чопаетганда ўмбалок ошиб йиқилганида қотиб-қотиб кулганмиз. Кейин кўп вақтгача шу экрандаги одамлар хатти-ҳаракатини айтиб, кулиб юрганмиз. Бола эмасмизми, ўзимиз ҳам шундай ҳаракат қиламиз, деб йиқилганимиз қанча, кўйлак-иштонимизни йиртганимиз қанча. Одамнинг болалик даври ажаб турлик бўлади-да».

Ораликда Сотимбой буванинг фарзандлари билан ҳам қизиқамиз. Бува фахр туяди — машхур шажарани давом қилдираётгани — атрофида сонсаноксиз неварә-эваралар бўй тортаётгани кўнглини тўлдиради.

«Шу элатлик Олия момога уйландик. Меники эмас, Худоники — саккиз нафар фарзандимиз бўлди. Тўнғичимизга Комилжон деб исм қўйиб эдик. Кейингиларига эса Худойберган, Оллоберган, Энажон, Улуғбек, Гавҳар, Гулчеҳра, Умрбек деган исмларни қўйдик. Худога шукур, барча фарзандларни элга қўшдик — уйли-жойли қилдик. Энди ўзларидан кўпайиб қолишди. Невараларнинг исмларини адаштириб юраман. Худо умрларини берган бўлсин. Исмлари ўзи билан қарисин».

Чамамда Сотимбой бува кейинги гапни неваралар исмини сўраб қолишимиздан хавфсираб айтди. Негаки, неваралар кўп. Исмлари ҳам турлича. Хозирги ёшларга кўп антиқа исмлар қўйишяпти. Бир вақтлардаги исм тақаш одатларимиз ўзгарган.

Кўнглимиздагини сездиларми, бува айнан сухбатни шу йўсинга бурдилар:

«Қизиқ замонлар эди. Янги туғилган болага исм қўйишларимизни айтаман. Рўза ойларида туғилган болаларга Рўзмат, Рўзибой, Рўзмамат деб от қўйи-

шарди. Кизларга эса Рўзигул, Рўзибика каби. Икки хайит кунларида туғилган болалар эса, албатта Хайитбой, Хайитгул, Хайитбика исмига сазовор бўларди. Айтайлик, ота бўлмиш рўзгор керак-кетиги деб бозорга кетган. Бу ёқда ҳомиладор аёли у келгунича ҳомиласидан бўшанган бўлса, исми ҳам дарров тайёр. Бозорбой ёки Бозоргул бўларди. Жума намози кун дунёга келганларга Жумабой, Жумагул, Жумагалди исми бериларди. Танасида мошдек ортиғи бўлса ё Ортиқбой бўларди, ё Ортиқпошша. Хол билан туғилганларга ҳам исмлар тап-тайёр эди. Ҳозиргиларники бошқа — хали фарзанд туғилмасдан антиқа исмларни танлаб ўтиришади. Бу ёқда ўзбекча исмларнинг китоби ҳам чиққан. Шунга қараб янгиларини танлашади. Яна ҳаракат қилишадики, қўйилган от бошқача бўлсин, шу элатда бундай исм олдин ҳеч кимга қўйилмаган бўлсин. Замонлар ҳам, одамлар ҳам ўзгариб кетишган...»

Кейин Сотимбой бува узоқ йиллик хўжаликдаги иш фаолияти — у киши ҳайдовчи бўлиб ишлаган даврга суҳбат мавзесини буради:

Сотимбой бува машина рулида кеча-кундуз тинмасдан бутун минтақада бормаган жойи қолмаган даврларни бир хўрсиниш билан эслайди. Бу умри меҳнатда ўтган, юрт кезган барча кексаларга теккан одат.

Мусулмончилик шу-да, қанча қистаманг, савол берманг оила ҳақида, фарзандлар тўғрисида, турмушнинг бошқа муносабатлари борасида кексалардан гап олиш қийин. Ишини сўрасангиз, жўра-ёронини суриштирсангиз дарҳол гап халталари очилади-колади...

... Биз Латиф сарт буванинг бир эвараси ҳақида ихчамгина шу сўзларни битиш билан чегараланамиз. Чунки, ҳар бир эварасига — ҳар бир ёвлик-ётлигига сўз берсак, ақалли таржимаи ҳолини келтирамиз десак режадан чиқиб кетишга тўғри келади.

ГУЖУМНИНГ МИНГ БИР ШОХИ

Инсоният дунёга келибдики, у туғилган-яшаган ва яшаётган манзил ВАТАН аталаркан, бу ватаннинг бошқаларга ўхшамаган, бошқалардан фарқи-бетакрорлигини билдириб турадиган ўзига хос рамзлари пайдо бўлади. Бу рамз-тимсолларни инсонларнинг ўзлари яратадилар. Табиат бу бунёдкорликда ҳамкорлик қилади.

Минг-минг йилларки ёруғ оламда турган Қуйи Амударё минтақаси деб жузрофик атамага эга бўлган худуднинг ҳам ана шундай рамзлари бор. Тирикчилик манбаи кишлок хўжалиги — деҳқончиликда бу рамзни биз оқ жўхори тимсолида кўрамиз. Ёки таърифи етти иқлим ошган ширин-шакар қовунлар, олма-узумларда кўрамиз. Янаки, мисли олтиндек товланиб тургувчи қоракўл — сур териларда кўрамиз.

Гужум — воҳанинг абадий рамзларидан бириси-га айланган. Таажжубки гўзал ва бахайбат бу дарахт бошқа бирор иқлимда — юртда бу қадар ўсмайди.

Гужум — кўп йиллик ўсимлик. Қадимда бу дарахт, ҳатто беш юз ва баъзида минг йил яшаган дейишади. Воҳа аҳлининг атиги бир аср муқаддам асосий бош кийими — телпак-чўғирмасини эслатувчи айланадор гужумнинг шохлари — бутокларини санаб адоғига етиш қийин. Яна айтадиларки, гужумнинг айлана шохлари бир асрда ерга келиб тегаркан.

Шундай одат бўлганки, деярли ҳар бир хонадон иморатининг орқа томонида каттами-кичик ҳовуз бўлган. Ҳовуз тепасида эса қадим гужумлар кўкка бўй чўзиб туришган. Гужум остидаги, ҳовуз бўйидаги супага қуёшнинг ақалли бир чимдим нури тушмаган.

Қариялар янги оила қураётган ёшларга дуога қўл очиб, ният қиларканлар «Гужумдек соя беринг», деб. Жуда содда ният. Яъниким бир чим-

дим нур туширмаган гужум бўлиш учун демак юзлаб, минглаб шохларга эга бўлиш керак. Бу шохлар — оиланинг фарзандлари, улардан дўнадиган неваралари, эваралари... бутоклари эса вақт келиб етишадиган ёвлуклари, ётликлари.

Бир оила тарихи ҳақидаги ушбу китобни тартибга келтириш жараёнида атиги бир аср илгари бу ёруғ дунёдан кечган Латиф сарт буванинг шажарасини — бугунги авлодларини тартиб билан тўлиқ камраб олишга интилдик. Аввалида бу осонгина иш бўлиб кўринди. Бу шажаранинг шонли вакили Каримбой ўғли Равшанбек кўлида сақланаётган икки дона ўқувчилар дафтарида ана шу авлодлар бир қадар тартибга келтирилган ҳолда сақланаётган экан. Ана энди ишимиз осонгина кўчади, деб фахмладик ва қувондик ҳам. Яъни дарҳол ёзишга киришдик.

Латиф сарт бува, Абдулла, Раматулло, Ибодулло, Файзулло, Бобожон ва Авазжон исмли етти фарзанд кўрган.

Энди ана шу фарзандлардан дунёга келган фарзандлар — невараларни ҳам тартиб билан келтириб ўтамыз.

Абдулла сарт бува етти фарзанд кўрганлар:

Асматулло, Иброҳим, Нолмомо, Исмоил, Сафо, Ҳасан, Ҳусан.

Ҳусанбай чакалоқлигида вафот этган. Қолган олти фарзандлардан эса эвара-човлиқлар ўз навбатида дунёга келишган. Шу ўринда бу шажара авлодларида эгизак фарзандлар кўпчилиқни ташкил қилгани ва қилаётганини ҳам қайд қилиб кетиш керак. Раматулло сарт буванинг фарзандлари:

Саидмамат, Нурмамат, Тохир, Ҳасан, Ҳусан, Қурбонбика, Сора.

Ибодулла сарт буванинг фарзандлари:
Қозок, Собир, Қобил, Тожибой, Норжон.

Файзулло сарт буванинг фарзандлари:

Ниёзмат, Отажон, Ражаббой, Рўзмамат, Саодат,
Сора.

Бобожон сарт буванинг фарзандлари:

Чинни, Нуржон, Шарофбой.

Шу шажаранинг бир бутоғи бўлган Авазмомо
фарзандлари:

Қуронбой, Олимбой, Кишжон, Олия, Солия,
Ўғилжон, Онажон. Латиф сарт буванинг олти фар-
зандидан 36 нафар невара дунёга келган. Таассуб-
ки, ҳозирда бу невараларнинг ҳеч бириси ҳаёт эмас.
Бу табаррук инсонлар ризқ-насибасини териб, Оллоҳ
таоло инъом этган умрини яшаб, аллақачон бу дунё-
дан кетишган. Барчасининг руҳлари шод бўлсин.

Яна таққослашга — рамзга қайтамиз. Абдулла
сарт ва Латиф сартлар мисли қачонлардир аجدод-
лари ёруғ дунёда ўтказиб кетган ниҳол эдилар. Бу
ниҳолни биз гужум атадик. Бу гужумнинг илдизла-
ри қайда эди. У шубҳасизки, Одам Отамиз ва Момо
Ҳаввомиздан бошланганди. Кейинчалик томирлар
чатишиб-бирикиб кетаверди. Қай замонларда улар-
га арабий, қай замонларда форсий илдизлар бақам-
ти келди. Энди биз аслиятни билолмай фақат тах-
минларга суянамиз. Илдизни кўнғиротми, ўғузми,
қалмиқми... деймиз.

Вақт келиб, бу кўкка бўй чўзиб, она заминга ўта
мустаҳкам томир ёзган шажара — ниҳолда тагин
ўтгиз беш шохча пайдо бўлди. Ўсиб чиқди — гур-
кираб ўсди. Шохчалар мустаҳкам, чайир шохларга
айланди. Негаки, ўз навбатида улардан ҳам шохча-
лар пайдо бўлишганди.

Ўша навбатдаги шохлар — шажара давомчила-
ри номларини бирин-кетин келтирамир.

Абдулла сарт буванинг тўнғич ўғли Асматулла

икки марта уйланган экан. Катта хотини Ойша момодан кўрган фарзандлари:

Хасан, Хусан, Шукуржон, Ўғилжон, Онажон, Иброҳим, Абдулла, Шарифа, Саъдулла, Раҳима, Бибижон.

Кичик хотини Жума момодан туғилган фарзандлари:

Султонбой, Бибижон, Ортиқбой, Олимбой, Мўминбой, Гулжон.

Ў-хў дерсиз. Биргина томир — Асмагулла бободан ўн етти фарзанд дунёга келган-а?!

Нолмомо фарзандлари:

Авазмат, Бобожон, Зулайхо, Ёкут.

Исмоил сарт бува фарзандлари:

Қуронбой, Рийимбой, Хонимжон, Каримбой, Собиржон, Шарифбой, Моможон.

Хасанбой сартнинг авлодлари:

Сотимбой, Тўхта, Кодир, Раззоқ.

Сафо сарт буванинг фарзандлари:

Сўна, Ўринбой, Йўлдош, Қўчқор.

Абдулла сарт буванинг ҳам ўттиз беш нафар невараси бўлган. Бир шох вақт келиб етти шохга, етти шох эса яна тагин ўттиз бош шохга айланади. Бу ёқда эса ҳали яна беш нафар фарзандлар, улардан дунёга келадиган неваралар навбатини кутиб турибди.

Ўзбекнинг болажонлиги — шажарасининг нақадар кўплиги, сершоҳлиги, сербутоқлигини шу билан тасаввур қилаверинг. Биз қиёсан гужум атаган бир авлод тарихи — шажараси буни исботлаб турибди.

Бу шажарада, умуман ўзбекларда қадимдан анъана бўлган бир яхши одатни ҳам айтиб кетиш ўринли. Одатда, қавмларимиз ўз фарзандларига ва невараларига дунёдан ўтган отаси ва онаси исмини

қўйишади. Яъниким, ота-онам ёки бувам-момоннинг исми ерда қолиб кетмасин, деган максадда.

Латиф сарт тўнғич ўғлига дунёдан ўтган отаси — Абдулла сарт буванинг исмини қўйганди. Вақти келиб, Асматулла сарт бува бир ўғлини дунёдан ўтган отаси билан — Абдулла деб атаydi. Шу тахлит бу шажарада бир-бирига эгизак исмлар қўпайиб бораверади.

Яна бир ҳолатни эслатиб кетиш ўринли. Маълумки, яқин қариндошлар фарзандларига бир хилда исм қўйишмайди. Аммо эгизак фарзандлар дунёга келганида бу одат бузилади. Оилада икки ўғил бирданига дунёга келдими, демак, уларнинг исмлари Ҳасан ва Ҳусан бўлишлари шарт. Пайғамбаримизнинг эгизак неваралари — Имом Ҳасан ва Имом Ҳусан шарафига.

Шундай экан ака-укалар Абдулла ва Раматуллоларда бир вақтнинг ўзида Ҳасан ва Ҳусан исмли эгизаклари бўлганига ажабланмаслик керак.

... Ўзбекнинг қадим бир сулоласининг сўнгги бир ярим асрлик даврдаги униб-ўсиши, ўзидан қўпайишини тасаввур қила олмас эканмиз. Хатто бунинг ҳисоб-китоби ҳам бирортамизни қизиқтирмаган экан. Гап очилса: «Ҳа, фалончининг авлодларими, бирор юз чонлик бордир», деб билаёнлик қилганимиз ортиқча.

Ушбу сулола тарихини ёзишга ўтган йили куз охирида киришилганди. Ўшанда авлодларнинг кексалари билан учрашиб, бир қатор маълумотлар олишга улгурганман. Аммо бу сулола — Латиф сартнинг ҳозирги кундаги барча авлодлари ҳақида тўлиқ маълумот берадиган одам топилмаган. Ҳисоб-китобда чалкашликлар қўпая борган.

Бу орада бутун қиш ўтди. Ҳаво совуқ келиб,

дарё музлади. Дарёнинг омонат кўпригидан ўтиш кийин бўлиб қолди. Изланишларимизни баҳор бошламасига қадар кечиктириб туришимизга тўғри келди.

Ва яна изланиш, ҳисоб-китоблар бошланди. Ниятимиз Латиф сарт буванинг барча авлодларини ном-ном қайд қилиш эди. Сабабким, кейинчалик бу авлод вакиллари: «Биз ҳам Латиф сартнинг авлодиданмиз, нима бизни унутишганми?» деб ўпкалаб, шу хайрли иш бошида турган биродарларидан хафа бўлиб юрмасин деган максадда.

Биз ўн тўққизинчи аср ниҳоясида вафот этган Латиф сарт бувадан саккиз нафар фарзанд дунёга келганини яна бир қайта эслатамиз. Ана шу саккиз нафар фарзанддан ўттиз беш неvara туғилган.

Энди Латиф сарт буванинг тўнғич ўғли Абдулла сарт бува авлодларини ҳисоб-китоб қилишга киришамиз. Абдулла сарт бува етти нафар фарзанд кўрган. У кишининг етти фарзандидан ўттиз етти неvara ўз навбатида дунёга келган. Ана шу ўттиз етти нафар неварасидан икки юз қирқ нафар эvara туғилган. Улардан туғилган фарзандлар — шева-мизда ётлик ёки ёвлук деб атайдиганларимиз қанча?

Яна бир мисол — Абдулла сарт буванинг невараси ҳисобланмиш Қуронбой сартнинг бугунда икки юз нафардан зиёд неваралари бор.

Тасаввур қилаяпсизми? Йўқми? Унда жуда мухтасар тарзда Абдулла буванинг ўттиз етти неварасининг ҳар бирисида юздан ошиқ неvara бор, деб тасаввур қилинг (Майли Қуронбой сартнинг икки юздан ошиқ невараси шажарада мутлақ кўпчилик деб олайлик). Шундаям оддий ҳисоб-китобга кўра Абдулла сартнинг авлодлари сони ҳозирда бирор уч мингдан ошади. У ёқда эса Абдулла сартнинг яна етти оға-иниси авлодлари турибди. Демак, ўша еттини ўртача икки-уч мингга кўпайтирганимизда... Ў-хў бугун сартларнинг сони энг ками билан бирор

ўн-ўн беш мингга етаркан. Бутун бир йирик қишлоқ аҳолиси деган гап бу.

Бутун Латиф сарт ёвлиқларининг бир-бирларини танимасликлари сабаби ана шу. Яна олимлар илмий хулосаларига кўра бир инсон мияси кўпи билан минг кишининг исми-шарифини билар, шу микдор одамни таниши мумкин экан.

Биз ортиқча фалсафа келтириб ўтирмаймиз. Сартларнинг айтилмаган, эслатилмаган, биз аниқлашмиз (биз эмас — амакизодалари аниқлай олмаган) қийин кечган авлодларидан узримизни сўраймиз. Бошқа чорамиз йўқ.

Ушбу шажарани имкон қадар тиклашда бундан қирқ йил олдин Каримбой сарт ёзиб қолдирган маълумотлар хийла асқотди. Каримбой сарт ўқувчиларнинг ўн икки варақлик дафтарига ўз шажарасини билганича қайд қилган ва бу дафтарни «Отам авлоди» деб номлаган экан. Каримбой сартнинг ўғли Равшанбек бизга ана шу дафтарни илинарган: «Отам ёзиб қолдирган аждодларимиз рўйхатини тўлиқ келтириб ўтинг. Тўғриси, ундаги айрим исмлардаги инсонлар кимлигини биз ҳам унчалик билмаймиз», деб афсусланди.

Юқорида биз Латиф сартнинг неваралари рўйхатини ана шу дафтардан кўчириб олиб, эътиборингизга хавола қилгандик. Энди эса «Отам авлоди» аталмиш дафтардаги бошқа исм-шарифларни ҳам ўз ҳолича келтириб ўтамыз.

Асматулла бободан:

Шукур қизи, Ўғилжон қизи, Анажон қизи, Иброҳимбой ўғли, Шарифа қизи, Абдулла ўғли, Саъдулла ўғли, Бибижон қизи, Раҳима қизи.

Кичкина хотинидан:

Султонбой ўғли, Ортиқбой ўғли, Гулжон кизи, Аминбой ўғли, Мўмин ўғли.

Ўфилжондан:

Сўна кизи, Зулайхо кизи.

Султон бобо — Онажондан:

Хожар кизи, Сора кизи, Ровия кизи, Амина кизи, Хожи ўғли.

Авазмат — Шарифадан:

Лали кизи, Санам кизи, Биби кизи, Зулайхо кизи, Қосимбой ўғли, Ёқуббой ўғли, Юсуфбой.

Султонбибидан:

Юсуфбой ўғли, Ёқуббой ўғли, Озод ўғли, Рўзигул кизи.

Гулжондан:

Ражаббой ўғли, Шарифбой ўғли, Бибижон кизи.

Нол момодан:

Зулайхо кизи, Ёқутжон кизи, Авазмат ўғли, Бобожон ўғли, Ўфилжон кизи, Латиф ўғли.

Зулайходан:

Ражаббой ўғли, Ёқутжон кизи.

Бобожондан:

Сўна кизи, Оллоберган ўғли, Ойшажон кизи.

Ўфилжондан:

Жумагул кизи, Ҳалима кизи, Тўхтажон кизи.

Сафо бободан:

Ўринбой ўғли, Сўна кизи, Жуманиёз ўғли, Йўлдош ўғли, Қўчқор ўғли.

Ҳасанбойдан:

Сотимбой ўғли, Қодир ўғли, Раззоқ ўғли, болалар уйида бир кизи бор.

Раҳматулло бободан:

Қурбонмомо кизи, Саидмамат ўғли, Нурмамат ўғли, Тохир ўғли, Ҳасан ўғли, Ҳусан ўғли, Сора кизи.

Курбондан:
Ойимжон қизи.
Саидмаматдан:
Сотимбой ўғли, Дурхоним қизи, Ўғилжон қизи —
Хожида, Ниёзжон қизи.
Нурмаматдан:
Ражаббой ўғли, Гулжон қизи, Ҳакимбой ўғли,
Каримбой ўғли, бир қизи Хонқада.
Хусандан:
Юсуфбой ўғли, Амажон ўғли, яна икки қизи.
Сорадан:
Сотимбой ўғли, Раҳимбой ўғли, Куронбой ўғли.
Ибодулла бободан:
Қозок ўғли, Собир ўғли, Қобил ўғли, Тожибой
ўғли, Норжон қизи.
Қозокдан:
Дурхоним қизи, Оллоберган ўғли, Ўғилжон...,
Сотимбой..., Ҳакимбой...
Собирдан:
Бекчон ўғли, Онажон қизи.
Норжондан:
Дурхоним қизи.
Файзулло бободан:
Ниёзмат ўғли, Отажон ўғли, Саодат қизи, Сора
қизи, Рўзмамат ўғли, Ражаббой ўғли.
Ниёзматдан:
Ашир ўғли.
Отажондан:
Султонбой ўғли, Салима қизи, Санам қизи, Жа-
мила қизи, Шарифа қизи.
Ражабдан:
Сўнгги хотинидан икки боласи бор.
Бобожон бободан:
Чинни қизи, Норжон қизи, Шарифбой ўғли.
Авазмомодан:
Курбонбой ўғли, Олимбой ўғли, Ўғилжон қизи,
Олия қизи, Солия қизи ва яна бир қиз бор.
Курбонбойдан:

Бобобобо ўғли, Зулайхо кизи.

Олимбойдан:

Эгамберди ўғли, Каримбой ўғли, Айтбой ўғли,
Шарифбой ўғли, Сўна кизи.

Иккинчи хотинидан:

Амина кизи, Жуманиёз ўғли, Рўзмамат ўғли,
Ниёзмат ўғли.

Кизи — Олим ошокда.

Ўрилжондан:

Шамсиддин эшонлардан:

Ровия кизи, Шукуржон кизи, Жамол дойи —
эшон, Розия кизи, Ҳалима кизи, Малика кизи.

Кишдан:

Курунбой ўғли, кизи Шамсиддин дойига туш-
ган.

Олиядан:

Курунбой ўғли, Зулайхо кизи.

Солиядан:

Ҳасанбой ўғли.

Абдулла бобомнинг хотинлари Гавҳар момо. Гав-
ҳар момонинг опаси Жамшод.

Жамшод момодан:

Бекчон ўғли, Матчон ўғли, Ойша кизи, Нолмо-
мо кизи.

Ниёз ...

Бекчондан:

Эриммат ўғли, Зулайхо кизи, яна бир кизи гунг-
рок.

Матчондан:

Айтбой ўғли — дойимиз, Шарифа кизи.

Нолмомодан:

Шарифбой ўғли, Ражаббой ўғли.

Ниёздан:

Зулайхо кизи, Моможон кизи.

Эриммат дойидан:

Ҳожибой ўғли.

«Отам авлоди» деб ном қўйилган дафтарда қайд
қилинган исмлар шулардан иборат. Бундан қирк
йил олдин Каримбой сарт озрок бўш вақт топиб,

авлодларимиз бизнинг аجدодимиз кимлиги, қандай боболаримиз, момоларимиз ўтишган, улар кимлар, бугун улардан кимлар қолган билмай юришмасин, деган мақсадда ушбуларни эринмасдан мунчоқдек қаторлаштириб ёзиб қўйган экан. Қизиги, бундан қирқ йил олдин — аллақачон қиркига қирган одам ўз насли-авлоди, чексиз томир отиб кетган аждоди номларини санашда янглишгани, исмларни унутгани, чалкаштириб юборгани... аслида бир авлоднинг нақадар улканлигидан далолат беради. Биз эса Каримбой сартдан қирқ йил кейин — бу сулолаларнинг кекса авлодлари аллақачон чин дунё одамлари бўлиб кетган даврда — бутун сулолани тизимга солиш, тўлиқ тиклашдекхон хаёлда юрибмиз.

Бизга йўл бўлсин!

Лавҳамизни гужумга қиёслашимиз шундан. Энг майдачи, хотираси бақувват инсон ҳам баҳайбат гужумнинг қанча шох, бутоғи бор санаб чиқиши қийин. Япроклари ҳақида айтиб ўтирмайлик. Энди ана шу ҳар бир шохга, ҳар бир бутоққа бир исм танлаб, уларни адашмасдан айтиб кўринг-чи!

Бир сулола тарихини ёзиш жараёнида биз дуч келган қийинчиликлар ана шулардан иборат. Умримизда илк бора шундай бир масъул ва савобли ишни бошлаб қўйиб, унинг уддасидан чиқа олмаганимиз алам қилади. Кўнглимизга берадиган таскинчимиз — қадим ўзбекнинг сўнгсиз қавмлари, саноқсиз аждодлари, поёнсиз сулолалари шу қадар кўпки... ана шуниси билан ҳам бу халқ дунёи дунда мангу турибди. Жаҳон халқлари орасида бетакрор ўз ўрнига эга. Шунинг учун ҳам бу халқ буюк.

«БИЗ ҲАМ САРТЛАРДАНМИЗ...»

(Равшанбек сарт билан бўлган гурунглاردан.)

... Аввало Равшанбекнинг касб-кори ҳақида. Ўз касб-коридан баракат топди, деб улуғлаш ифодаси

бор. Буни Равшанбекка қиёсан ҳеч иккиланмай иш-
латавериш мумкин. Унинг касби — шифокор. Ама-
кисидан фарқли — у тиш шифокори.

Равшанбек ТошМИнинг стоматология факульте-
тини битказгач, аввалида йўлланма бўйича Нукусда
бир йил ишлади. Кейин уни республиканинг энг
узоқ ва чекка туманига юборишди. Қонликўл туман-
ида ҳам икки йил қийналмасдан ишлаб берди. Қий-
налмасдан деяётганимиз — бу туман шундоқ Орол
денгизига чегарадош. Бир томони Устюрт кенглик-
ларига туташиб кетади, бир томони сахро. Яна Орол
денгизи қуриши баробарида унинг тубидан кўта-
рилган заҳарли чанг илк бора шу ҳудудга ёғилиши-
ни айтсак — мисли дўзах деяверинг.

Ана шу ҳудудда Равшанбек сидқидилдан ишла-
ди. Одамларнинг мушкулларини енгиллаштиришга
интилди.

Кейин уни Нукус шаҳридаги марказий тиш по-
ликлиникасига ишга таклиф қилишди. Бирор олти
йил бу ерда бўлим бошлиғи вазифасини бажарди.

Нихоят 1985 йили туғилган гўшаси Тўртқўлга
келди. Туман тиш даволаш поликлиникасида фао-
лият кўрсата бошлади. Истиқлол эълон қилинган
йилдан бошлаб тиш поликлиникаси бош врач ва-
зифасига тайинланди.

Тармоқда хусусийлаштириш бошлангач, бирин-
чилардан бўлиб туманда «Стоматолог» номли хусу-
сий тиш даволаш поликлиникаси ташкил этди.

Бугун машҳур шифокор Равшанбек Исмоилов
бош бўлган хусусий даволаш масканида йигирма
нафарга яқин малакали мутахассис хизмат қилаяп-
ти. Бу ерда барча замонавий меъёрлардаги тиббиёт
ускуналари ўрнатилган.

...Гурунгимиз орасида тўсатдан Равшанбек тала-
балик йилларини эслаб қолади. Йўқ, олийгоҳдаги
ўқишни эмас, пойтахтга бориб-келишнинг ўша вақт-
даги азобларини.

— Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида Қуйи
Амударё минтақасидан Тошкентга етиб олиш бир

азоб эди. Айникса, бизларнинг жанубий туманлардан. Тўрткўлда кичик аэропорт бўларди. Аммо бу ердан фақат почта самолётлари катнарни. «ИЛ — 14» маркали самолётлар. Баъзида ана шу самолётларда учишимизга тўғри келарди. Почта юклари устига жойлашиб оламиз. Ўзиям самолёт Тошкентгача тўрт соатдан кўпроқ учади. Самолётнинг «хар-хар» этиб овоз беришини айтинг, бузук арава каби тинмай чайқалишини айтинг. Кўнгли бўшроқ пассажирлар боргунча бўлари бўлади — почта юклари устига қайтариб ташлашади. Кейин учувчилар қойишади...

Кўпинча дарё у ёғига ўтиб, Урганчдан поездда кетамиз. Чамамда 1971 йил эди-ёв. Урганчдан поездда кетадиган бўлдик. Талабалар қайсидир байрамданми, таътилданми қайтаётган вақти. Билет йўқ. Бир амаллаб вагон устига чиқиб олдик. Кеч кузмиди, ҳаво хийла салқин эди. Ёш эканмиз, аввалига чидаб бордик. Аммо кун ботиши билан изғиринга чидаб бўлмай қолди. Бир азоб билан вагон устидан ичкарисига тушдик. Поезд юриб бораёпти денг... Энди шу кунларни эсласам, ҳозирги яратилган шарт-шароитга ҳавасим келади...

... Бу кичик лавҳани келтиришимиздан мақсад — ўша замон ёшларида ўқишга ҳавас бекиёс бўлганини айтиш. Яна қаҳрамонларимиз бўлмиш — сартларнинг кичик авлодларининг бир-бирларидан кўриб, бир-бирларидан ўртак олиб, мамлакатимизнинг пойтахтига бориб ўқиш ташвиши ҳавасига тушганлари.

— Бўлмаса бизларга ҳам бу ерда рўзгор судрашга мос касб-корлар топиларди, — деб қўяди Равшанбек. — Бировимиз ота касбини танлаб машина рулига ўтиришимиз, яна биримиз тракторчилик нонини ейишимиз мумкин эди. Менга эса отам раҳбар бўлган чорвачилик фермасида иш топиларди. Аммо шу даврда ўқишга ҳавасимиз ортиқ даражада эди. Умуман, ҳали мактабнинг юқори синфида ўқиётган вақтимиздаёқ қайси институтга кири-

шимизни режалаштириб, бу олийгоҳларда қайси фанлардан имтиҳон бўлишини аниқлаб, дарсликлардан ўқиб, тайёрланиб юрардик. Оталаримиз ҳам бизларни шунга раббатлантиришган: «Сизлар ўқинглар, эндиги давр ўқиган одамники бўлади, бизлар уруш дедик, тикланиш дедик, турмуш ташвишлари билан қолиб кетдик», дейишарди. Айни пайтда ўз маошлари, топган-тутганларидан тежаб-тергаб беш-ўн сўм топиб бериш мажбуриятларини ҳам елкаларига олишарди. Ўзлари яхши кийинмай, балки қорни тўймасдан яшасалар-да, бизларнинг ўқиб, касб эгалари бўлишимизда ғамхўрлик қилган оталаримиз руҳлари олдида бир умр қарздорлик хиссини елкамизга олиб яшаямиз...

... Равшанбек Латиф сартнинг невараси Исмоил сартнинг тўртинчи фарзанди Каримбой сартнинг бешинчи фарзанди ҳисобланади.

Каримбой сарт уруш кўрган одам эди.

У урушдан ғалаба билан қайтиб келганида юрт вайрон, одамлар тушкун, кўплаб хонадонлар очлик, қаҳатчиликдан оёғи етган манзилларга кўчиб кетишганди. Куни кеча буюк ғалаба руҳи билан осмонларда юрган, кўкрагида мардлик нишонлари ярқираб турган алп йигит бир кундаёқ асл моҳиятга — реал воқеаликка қайтади. Жангчи нишонларини сандикка беркитиб, ишга киришиб кетади. Юртни тиклаш, шу баробарида уруш даврида қашшоқлашган оилани ҳам бутлуш унинг ва ака-укаларининг зиммасига тушади.

Исмоил буванинг кунгурадор иморати хийла чўкканди. Бу ерда Исмоил бува нафақат ўз оиласи, балки инилари Асматулло ва Сафо буваларнинг оилалари ҳам ҳамжихат яшашарди. Ўша вақтдаги бундай кунгирадор иморатларни тушунарли бўлиш учун «умумётоқхона» деб аташ мумкин. Йигирма-ўттиз хонали иморатда уч-тўрт ака-укалар оилалари билан тотув яшашарди. Ака-укалар навбати етиб ўғилларини уйлантиришса, унга ҳам янги қурган

оиласи билан бир хона етарди. Оилалар кўпаяверса, хашар қилиб, иморатга яна бир-икки хона тиклашарди.

Умумётоқхонанинг молхонаси, сайисхонаси бир бўларди. Бу ерда барчанинг мол-қўйи бирга боқиларди. Иморат ичида ёки ёндош солинган тегирмон — ун хорози ҳам биргаликда фойдаланадиган мулк бўлган.

Ўтган асрнинг эллигинчи йилларига келиб қишлоқларда янги қурилган оилаларга иморат қуриш учун жой ўрни бериш бошланади.

Каримбой сарт ўта ишчан киши эди. Ўз куч-қуввати, топган-тутган маблағи билан Исмоил буванинг қадим кунгурадор иморатидан биринчи бўлиб чиқиб, ўзи иморат тиклайди. Иниси Собир сарт ундан сўнг кунгурадор иморатдан чиқиб, у ҳам алоҳида иморат тиклади. Исмоил буванинг кунгурадор қадим иморатида Қуронбой, Рийимбой ва Шарифбой сартлар узок вақт қолишди.

Кейинчалик улар ҳам алоҳида бўлиб чиқишди. Исмоил буванинг отамулки ўрнида ҳозирда Султонбой сартнинг ўғли Ёқуббой сарт ўтирибди.

Исмоил сартнинг кенжа ўғли Шарифбой сарт яшаётган иморат ўрни ҳам сартларнинг ота мулки ўрнида. Бу ерда Рийимбой сарт бир вақтлар иморат тиклаганди. Рийимбой сарт шу ерда оламдан ўтди. Фарзандлари бу пайтда Тўрткўлда ишлашарди, яшашарди. Улар янги манзилларда томир ёзишганди. Оталари вафотидан сўнг оналарини олиб Тўрткўлга келтиришди.

— Бу ерни яхши биламан, — дейди Равшанбек. — Атрофи тўқайлик, бир хилват гўша эди. Кечалари у ёққа юришдан ҳам кўрқардинг. Эшикни очиб, бир қадам юришга юрак қани? Кун ботиши билан тинмай шоқоллар увиллашарди. Ёш боламиз. Амакиларимизникига меҳмонга борганимизда уларнинг чеккадаги уйидан кечаси чиқишга кўрққанмиз. Бизлар бу пайтда кетма-кет тикланган иморатлар қаторлашган посёлкада яшаганмиз-да...

... Урушдан сўнг, эллигинчи йилларда иморат тиклаган бандаларга осон бўлмаган. Чунки, у пайтларда ҳали уй пойдевори лойдан қилинарди. Бетон қилиш русм бўлмаган. Агарда иморат ўрни баландликда бўлса, тагида кум-чага бўлса — бахтинг. Иморатинг бирор ўн-ўн беш йил туриб бериши мумкин. Аксинча текис далада солинган бўлса, ўн йилга қолмасдан нураб битарди. Кейин минг азоб билан янги иморат тиклашинг керак. Фақат ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари ўрталарига келиб бутун ҳудудда иморатлар пойдеворини мустаҳкам бетон билан қилиш тамойилга кирди.

... Равшанбек ҳали муштдек бошидан тенгқурлари қатори далага чиқиб ишлаган, пахта деганнинг бутун азобларини кечирган. Ҳикоясига қулоқ тутинг-а.

— Кузда мактабда беш-ўн кун ўқиймизми-йўкми, пахта терими бошланиши билан мактаблар такка бекитилади. Баъзида бошланғич синф ўқувчилари ҳам далага ҳайдалади.

Мактаб ёпилди, деб йўл-йўлакай қувониб келамиз. Шу куни ўзимизча байрам бўлади. Эртадан бошлаб эса ҳар бригадага бир ўқитувчи бириктирилади. Ўқитувчи ҳаммамизни эрталабдан тўплаб, ҳар кунги теримда белгиланган нормани айтади. Ёшимизга, синфимизга қараб бу белгиланган норма кўпи билан беш-ўн кило фарқ этмайди. Кейин бизга пахта териш учун печкил (этак) ҳам беришади. Ана энди қувонишлар, ўйинлар тугайди. Ҳаммамиз пахтакорга айланамиз.

Пахтанинг биринчи теримида одатда, фўзанинг энг пастидаги кўраклар очилади. Уларни эгилиб теришинг керак. Бўйи пастроқ, қуйи синф ўқувчиларига осонроқ. Бўйи сал дароз ҳамда юқори синф ўқувчиларига азоб. Икки-уч кун белинг оғриб юрасан. Бел қотишиб кетган вақтлари фўза эгатларига ётиб, белимизни тўғрилаймиз.

Норма оғир. Тонгда ҳали қуёш кўтарилмасдан пахтазорда бўлиш керак. Фўза жикқа сув. Қўлинг-

ни уролмайсан. Бунинг устига ғўза чаноқлари бир ҳафтадаёқ бармоқларингни тилиб юборади. Тирноқ атрофлари қонталаш бўлиб кетади. Кечқурун эналаримиз бармоқ ёриқларига пахта мойи қўйиб даволаган бўлишади.

Ёқуб бригадир ўта бад одам. Устингда зуғум килиб туради. Нормани бажармай кўр. Бажармасанг кечқурун трактор чироғи ёруғида ҳам пахта тергизишади... Ёш бошимиз билан не азобларни кўрмадик. Балки, шунинг учундир оталаримиз бизларнинг ўқишимизни ишташган, бизларга ўхшаб бутун умр далада қолиб кетмасин дейишган...

— Бизлар оилада ўн икки фарзандмиз, — деб энди оға-иниларига гапни буради Равшанбек. — Энг каттамыз Бахтиёр акам. Кейин Зулхумор, Зулфия, Сапарбойлар. Улардан сўнг мен туғилганман. Яна етти укамиз ҳам бор. Зевар, Исомиддин, Зўражон, Жуманазар, Раъно, Улугбек ва Отабеклар. Катта акам бир минг тўққиз юз қирқ саккизинчи йилда туғилган. Отам урушдан қайтгач оила қурган. Энг кенжатайимиз Отабек 1971 йилда таваллуд топган. Йигирма йилнинг нари-берисида бир оилада ўн икки фарзанд дунёга келган. Ўн икки оғиз ейман деб турса, кияман деб турса. Бир отамизнинг топган-тутганини ерга туширмасак... Мен энди ўйланиб қоламан. Уруш кўрган авлод — собик жангчиларнинг асаблари темирдан экан. Жонлари метин экан. Ҳозирда бир-икки фарзандини тузук боқа олмай юрт ошиб юрганлар озми?..

... Равшанбек билан кўп гурунглашдик. Қадим сартлар сулоласининг имкон қадар тўлиқ рўйхатини яратишда у кишининг қўлида сакланаётган ёзувлар асқотди. Хотираси тузуклиги, кенг мулоҳаза юритиши... рисоламызга ҳийла манбалар берди. Миннатдорчилигимизни олдиндан билдирган ҳолда энди Каримбой сартнинг фарзандлари оилалари ҳақида ҳам мухтасаргина айтиб кетсак. Яхшиси, бу маълумотларни ҳам Равшанбек тавсия қилган ҳолда келтирсак.

1. Бахтиёр — хотини Ойжон Ўринбой кизи. Фарзандлари: Барно, Зафар, Кундуз, Жамолиддин, Мухаббат, Иродалар.

2. Зулхумор — эри Рўзумбой Қиличев. Фарзандлари: Даврон, Фарида, Шохида, Раъно, Тўлқин, Салтанат, Сафаргул, Фазилат.

3. Зулфия — эри Қодир. Фарзандлари: Баходир, Рохила, Машхура, Дилфуза, Бахромбек, Юлдузхон.

4. Сафарбой — хотини Фотима Абат кизи. Фарзандлари: Эркин, Муҳайё, Бекзод, Умид.

5. Равшанбек — хотини Саодат Гадоё кизи.

(Санам шайх кизи). Фарзандлари: Нодира, Алишер (хотини Наргиза Камолиддин кизи, икки фарзандлари бор — Азамат ва Зебохон), Замира, Қувондик.

6. Зевар — эри Нураддин. Зевар бевақт оламдан ўтган. Фарзанд қолмаган.

7. Исомиддин — хотини Зулайхо Латиф кизи.

Фарзандлари: Шоира, Моҳира, Санамжон, Шохрух.

8. Зўражон — эри Фарҳод Содик ўғли.

Фарзандлари: Умар, Гулзира, Мавлуда, Рашид.

9. Жуманазар — хотини Олия Ўринбой кизи.

Фарзандлари: Насиба, Нодирбек, Нилуфар, Расулбек.

10. Раънохон.

11. Улуғбек — хотини Саломат Амин кизи.

Фарзандлари: Шаҳноза, Ўғилжон, Олланазар, Сардор.

12. Отабек — хотини Насиба Ҳабибулло кизи.

Фарзандлари: Музаффар, Мафтуна, Мустафо.

... Биз шу ўринда Каримбой сартнинг ўн икки фарзанди ва қирқ олти неварасининг исмларини келтириб ўтдик, холос. Бу сулоланинг бир тармоғи — бандидан фақат айрим инсонлар ҳақида бир оз тўхталдик. Имконимиз шу — узримизни айтамыз.

Каримбой сарт иниси Собур сарт билан иккинчи жаҳон уруши жангтоҳларини кўриб қайтган киши-

лар. Собир сарт армияга уруш охирида борган. 1948 йилда ҳарбийдан қайтади ва икки йилдан сўнг уйланади.

Собир сарт бир умр тракторчилик касбини улуғлади. Оға-инилари каби колхозда ишлади. 1959 йилда трактор сабабли майиб бўлиб қолади. Шундаям бу касбини ташламайди.

Собир сартнинг аёли Онажон момо. Бир этак фарзандларни тарбиялаб вояга етказишди. Собир сарт бува икки йил муқаддам саксон ёшида бандаликни бажо келтирди.

Ҳозирда юқорида эслатганимиз каби Исмоил сартнинг фарзандларидан ҳаёт бўлгани ёлғиз — Шарифбой сарт.

«КИМЛИГИМИЗНИ ЭЛ БИЛСА БЎЛДИ...»

Исмоил сарт буванинг яна бир ўғли — Собир сарт бува авлодлари ҳақида ҳикоямизга шоирнинг машҳур сатрларини иқтибос қилдик. Аслида бу сатр-ни сулоланинг барча аъзоларига нисбатан ишлатавериш мумкин. Негаки, сартлар авлодидан эл-юрт учун жонфидо инсонлар етишиб чиққан. Етишиб чиқмоқда.

Собир сартнинг фарзанди Оллоберган сарт билан суҳбатларда шажаранинг бу тармоғига бир қадар аниқликлар киритдик. Сифатлашларни аниқлаб олдик.

Аввало суҳбатдошимиз ҳақида. Бир гал сартларнинг кекса авлодлари билан олдиндан белгиланган учрашув-суҳбатларимизга боришимизга Оллоберган хамроҳ бўлди. Тўғриси, дарё кечиб бизни қадим Дошқалъагача шу йигит элтиб қўйди. Йўл узок, турли мавзулардан суҳбатлашиб кетдик. Баҳор бошламаси. Далаларда деҳқонлар қўзғалган пайт. Суҳбат мавзуси табиийки қишлоқ хўжалигидан чиқди. Куннинг долзарб мавзулари, юзага келган муаммолар ҳақида суҳбатдошимиз гўёки қиш-

лок хўжалиги соҳасининг билимдони янглиф фикрларди. Дехқоннинг дардини айтарди, табиий иқлим ўзгарувчанлигидан қизик мисоллар келтирарди. Бир ёқда сўнгги пайтларда енгил-елпи пул топиш учун ўзга ўлкаларга кетаётганлар ҳам назаримиздан четда қолмасди.

Ҳамроҳимнинг касбини англамадим. Сўрашга иймандим. Босиқлиги, мулоҳазали йигитлигидан шу фазилатлар асқотадиган бирор касб эгаси бўлса керак, деган ўйга бордим.

Кейин... Оллоберган ҳақида амакиларидан сўрайман ва менинг тахминларим хато бўлиб чиқади.

Оллоберган ёш бўлса-да, ҳаётда кўп нарсаларни кўрган йигит экан. Ўтган асрнинг саксонинчи йилларида тақдирига Афғон урушида қатнашиш ёзилган. Бу ўтли жангтоҳлардан омон-эсон чиққан. Кейинчалик амакисига ҳаваси келиб, юрт осойишталиги посбони бўлишни орзуманд этган. Ҳозирда ички ишларнинг ўта масъул тармоғи — жиноят қидирув соҳасида фаолият кўрсатаётган экан.

Оллоберган ўша суҳбатда ота-онаси ҳақида ихчамгина маълумот бериб кетганди.

— Отамиз уруш даврининг азобларини кўрган киши эди. Шариф отам билан ФЗУга жўнашади. Ўша ерда маълум муддат ўқиб қайтишсаки, оналари дунёдан ўтибди. Оила иктисоди оғир. Бир акаси урушга жўнаган. Бу ёқда отаси қариб қолган. Кейинроқ отамни ҳам урушга олган. Урушдан қайтиб келгач, колхозда тракторчилик қила бошлаган.

Онамиз — Энажон момо ҳам умри далага бояланган меҳнаткаш аёл. Бунни қаранг, тақдир деб шуни айтадилар — отам тракторчилик касбининг нонини еб, колхознинг ўти билан кириб, суви билан чиқиб юрган кезларида иш юзасидан оғир жароҳат олади. Бир умр бу жароҳати азобини торта-

ди. Шунда ҳам севимли ишини ташламайди. Кетма-кет дунёга келаётган фарзандларни боқиш керак-да.

Отам икки йил муқаддам дунёдан ўтди...

... Оллоберган билан батафсил суҳбат қуриш, Собир сарт авлодлари ҳақида қиссамизни ажойиб ташбеҳлар, ибратли воқеалар билан тўлғазиш имкони бўлмади — ишининг ғоятда тифизлигидан келишилган учрашувлар амалга ошмади. Биз Собир сарт шажарасини Оллоберган ёзиб, инилари орқали етказган рўйхат шаклидагина беришимиз сабаби шу.

Собир сартнинг фарзандлари:

Қўшназар, Худойберган, Хуржон, Рўзимбой, Шукржон, Оллоберган, Отаназар, Шарифа, Мухаббат, Отабек.

Собир сарт ва Онажон момонинг тўнғич ўғли — Қўшназар 1950 йилда туғилган бўлса, кенжатоғи Отабек 1974 таваллуд топган. Икки мучал оралиғида бир деҳқон оиласида ўн фарзанд туғилган, камолга етган.

Энди Собир сарт фарзандлари оилаларини келтирамиз.

1. Қўшназар — аёли Саодат Эгамберди қизи.

Фарзандлари: Муяссар, Максуд, Махмуд, Аҳмад, Муқаддас, Моҳира, Даврон.

Катта қизи Муяссарнинг турмуш ўртоғи Баҳром Сафарбой ўғли.

Катта ўғли Максуднинг турмуш ўртоғи Манзура Жабборберган қизи.

Мафтуна, Мархабо ва Хуршида исмли фарзандлари бор.

Махмуднинг аёли Наргиза Йўлдошбой қизи.

Уларнинг оиласида Асадбек ва Хурсандбек исмли ўғиллари бор.

Аҳмаджон эса Муқаддас Қуронбой қизига уйланган.

Асрорбек исмли ўғли бор.

Мукаддасхоннинг турмуш ўртоғи Рўзимбой Айтбой ўғли.

2. Худойберган — аёли Раъно Рийимбой кизи.

Фарзандлари: Эркин, Малохат, Умид, Темур.

3. Хуржон — турмуш ўртоғи Бозорбой Қовулжон ўғли. Фарзандлари: Мехрибон, Бердибой, Аззатжон, Бобур, Жумабой, Ботир.

4. Рўзимбой — турмуш ўртоғи Зухра Рийимбой кизи.

Фарзандлари: Азамат, Хотира, Сарвиноз.

Азаматнинг аёли Карима Маматрасул кизи.

5. Шукуржон — турмуш ўртоғи Ислонбой Қуронбой ўғли.

Фарзандлари: Баходир, Алишер, Анвар, Насиба, Зулайхо.

6. Оллоберган — аёли Оқила Искандар кизи.

Фарзандлари: Муродбек, Мухиддин, Хусниддин, Дилшод.

7. Отаназар — аёли Шакаржон Султонбой кизи.

Фарзандлари: Назокат, Шахноза, Шерзод.

8. Шарифанинг турмуш ўртоғи Ҳасанбой Мадрахим ўғли.

Фарзандлари: Неъмат, Маржон, Юлдуз, Юнусбек.

9. Муҳаббатнинг турмуш ўртоғи Бозорбой Содик ўғли.

Фарзандлари: Муҳайё, Мурод, Шоҳсанам.

10. Отабек аёли Дилором Тозабой кизи.

Фарзандлари: Наргиза, Гулмира, Онажон, Дилноза, Шоҳрух.

Кўриниб турибдики, Собир сартнинг фарзандлари тўғрисидаги маълумотлар мукамал бўлса-да, у кишининг неваралари ҳақидаги рўйхат тўлиқ эмас.

Биз исмларни санаш, уларнинг мазмунини баён қилишдан йироқмиз. Аммо юқорида келтирилган ҳар бир исм ортида аниқ бир шахснинг ҳаёти, умр йўли, оиласи, таъвишлари, орзу-умидлари борлигини унутмаймиз.

Собир сартнинг ўн фарзандидан қирк уч нафар невараси бор экан. Яқин йилларда уларнинг сони янада кўпайишини ният қилсак ва бу неваралардан яна юзлаб эваралар бунёд бўлишини инобатга олсак, қиссамиздан қўзланган мақсад — ўзбекнинг битмас-туганмас бойлиги — болажонлиги туфайли давлатимизнинг эртаси муқаррар буюк — порлоқ эканлигига имон келтириб қоламиз.

ЭНДИ АЙТАДИЛАР...

Латиф сарт авлодлари қиссасининг адоғига қараб бораёпмиз. Имконимиз қадар, суҳбатдошлар хотиралари бўйича бу авлод вакиллари ҳақида озми-кўпми айтдик. Баъзида сифатлашлар ўхшаш келди, мақтовларни ортиқчароқ ишлатиб юбордик. Шундай деяпмиз-у борни бор, йўқни йўқ дейди-да.

Бу инсонлар ёруғ оламда Оллоҳ таоло пешанасига ёзган тақдирни кечиндилар — насибаларига битилган озми-кўпми умрни яшадилар. Қайсисидир, бу дунёи дунда ўн беш минг, қайсисидир ўттиз минг кеча-кундуз умргузаронлик қилишди. Бу кунларнинг аксари савобга йўғрилган. Ўзига, яқинларига, қўни-қўшнига, эл-элатига қилинган яхшиликлар, савоблардан иборат.

Етти фарзандни тарбиялаб вояга етказган, элга қўшган ота-онага дўзах юзи ҳаром, демиш машо-йиҳлар. Сартларнинг деярли барчаси болажонлиги боисдан ҳам аллақачон жаннатий инсонларга айланишган. Бу шажарада болажонлик ибратли бир ҳол. Ўн-ўн беш ўғил-қизни дунёга келтирган, одам қилган, эл-юртга қўшганлари қанча...

... Биз узук-юлуқ хотираларимизни давом қилдирамиз. Қуйида айрим ибратли ва намунадор лавҳаларни ихчамгина ҳолда келтириш билан қаҳрамонларимиз суратларига тўлиқлик бахш этишга интиламиз.

Сартларни эл орасида беҳуда «дастурхонли қавм» аташмайди.

Биродари бўлмиш Авазмат шайх баъзида Сарибийдан Исмоил бувани қора тортиб келган. Шайх бува эшиқда кўриниши биланок Исмоил бува ўғилларига буюрган экан: «Дарҳол меҳмоннинг пойқадамига кўй сўйинглар!»

Кўй сўйилган, дошқозонлар осилган. Ичкари-ю ташқарида ўзига хос базм. Мазали қилиб пиширилган таомлар ейилгач, аччиқ чойлар ичилгач, биродарлар тонггача суҳбатлар қурганлар...

Қуронбой сарт бригадир пайти. Амакизодаси Сотимбой сарт у билан бирга ишларди. Иккови от кўшилган омонда ер ҳайдашади. Қуронбой ака чайир одам, ёши ҳам катта. Сотимбой сарт эса ёшроқ. Баъзида қўли ишга ҳафсаласизроқ боради. Ёшлик хаваси бор-да. Бир умр бу дала деганида қолиб кетиш нияти йўқ.

Қуронбой сарт Сотимбой сартни маслаҳат солиб, иниси Рийимбой сарт ёнига ҳайдовчига ёрдамчи қилиб юборади. Шу-шу Сотимбой сарт кимсан — колхоз-у районда таниқли ҳайдовчи бўлиб кетади.

«Ака, мен сиздан бир умр қарздорман, — дейди бир куни Сотимбой сарт. — Шу яхшилигингизни қандай қилиб қайтаришни билмай юрибман».

Қуронбой сарт кумлок ерга чиқиб иморат бошлайди. Ишлар тизилди пайти. Сотимбой сарт бирикки марта кўмакка боради. Бу орада жой икки пахса бўлган куни иморат устаси ҳасталаниб қолади. Юртда жой устаси кам вақтлар. Дарё қибласидан уста тутиб келадиганлар қанча.

Сотимбой сарт ишдан сўнг «Ҳорманг!» айтиш учун келса, Қуронбой сарт хафахон ўтирибди. Уста

касалланиб кетди. Энди иморат шу холида чала колмаса деб кўркаман, дейди у.

Сотимбой сарт индамасдан ортига кайтади ва дархол иморат тикланга қодир — қўли тушган уста оғайниси ва лой отишга чевар яна бир инисини бошлаб Қуронбой ака ёнига боради. Ана шу усталар жадали билан иморат битади ва тамойилга кўра Қуронбой сарт иморат битган куни жой тўйи қилишади.

• • •

Каримбой сарт тиксўз одам ўтган. Хисоб-китоби-га ўта маҳкам бўлган. Чорва фермаси мудирлари вақтлари. Йил якунида тармоқни элакдан ўтказиш учун тумандан ревизор келади. Хафталаб ўтириб, барча ҳужжатларни титкилайди, чиқим-киримларни қайта-қайта текширади. Хўкиз борми, сигир борми, от борми, бузоқ борми қайта-қайта санайди. Босилган тамғаларини кўради.

Касби шундай эмасми — ишдан бирор ишқал чиқариш керак. Шунда ферма мудирлари оёғини қўлига олиб, югуриб қолади. Қуюқ овқатлар пиширтиради. Эҳтимолки, кетар чоғи қўни-қўнжини тўлдириб юборади. Ревизор шундай ўйлаган. Каримбой сарт эса қорасини кўрсатмайди. Ревизордан ҳол сўрамайди. Чорвадорларга пиширилган суюқ овқат билан келиб-кейтиб юрибди.

Бу эътиборсизлик ревизорнинг жаҳлини кўзғатади, нима қилиб бўлса-да, ишдан ишқал чиқариш, бирор камомад топиш пайига тушади. Аммо шундай ишқалнинг ўзи йўқ. Ноилож, текшириш тугаб (текшириш оз эмас, уч хафтала давом қилган) текшириш ҳақида баённома ёзганида қаердандир топиб, ўн беш сўмми-йигирма сўмми камомадни тиркайди. Баённомани шу холида ферма мудирига имзолатишга келтиради. Каримбой сарт эринмасдан баённома билан танишиб чиқади ва бояги камомадни кўриб хайратланади. Бундай бўлиши мутлақо

мумкин эмас, мана менда барча кирим-чиқимлар бор, дейди. Имзолашдан бош тартади. Ревизор тамойилимиз шундай, озроқ камчилик чиқармасак ҳеч ким ишонмайди, дейди. Каримбой сартнинг жаҳли кўзийди.

— Қайтадан текшир! Бир тийин ҳам камомадим йўқ. Мана ол бу матоҳингни, — деб баённомани отиб юборади.

Ревизорнинг барча ҳужжатларни қайтадан солиштиришга ҳафсаласи қани? Яна беш-ўн кун ўтириш осонми? Бу ёқда текшириш графиги ҳам тугаган. Иложсизликдан ўша ўзи қўшган камомадни олиб ташлаб, ҳеч бир айб йўқ дейилган баённомага қўл қўйдиради ва воқеани кўп йиллар айтиб юради.

Рийимбой сарт ўта бақувват киши ўтган. Бир муддат тўй-давраларда кураш ҳам тушган. Ишлаб чарчамаган экан. Сахармардон чойини ичиб, машина рулига ўтирган, қора хуфтонгача машинадан тушмаган вақтлари бўлган. Айрим ҳайдовчилар икки юз чақиримлик масофадаги Нукусга юк келтириш учун кетишганида одатда, шу куни қора хуфтонда ёки эртасига тушга яқин қайтишган. Ишни битказиб, шаҳарни томоша қилиб, дўкон-ўчарини айланиб, яна дам олиб қайтишган. Рийимбой сарт сахармардонда Нукусга жўнаса, айрим вақтлари пешинга қолмасдан қайтиб келаркан. У пайтлари йўллар равон, асфальт эмаслигини айтсак, яна машиналарнинг тезлиги ўртача бўлганини эслатсак, Рийимбой ака саккиз-тўққиз соатлаб машина ҳайдаб ҳам чарчамаганини биламиз.

Элатчилик, бозор арафасида кўни-қўшнилари Кўҳнақалъадаги мол бозорига ҳўкизими, қўй-қўчқориними сотиш учун олиб боришни кўпинча Рийимбой акадан илтимос қилишган. Шундай пайтларда

Рийимбой акага мижозларини бориб уйқудан уйғотиш одат бўлиб қолган. Уч-тўрт бош сигир-хўкизни машинада Тўрткўлга элтиб ташлаб, яна кун чикқунича колхоз ишига қайтиб келаверган.

Одамлар Рийимбой ҳам бошқаларга ўхшаб кун ёйилгунча ётиб ухлармикан, дейишган...

• • •

«Султон суягини хўрламайди», ибораси айнан шу сулола учун айтилгандай.

Ҳасан сарт бува кексайганда оғриниб қолади. Анча муддат ётади. Сира ўнгламайди. Шунда кун битганини англаб, ўғлидан амакиси Қуронбой сартни чақириб келишни буюради.

Қуронбой сарт шошилинч етиб келади. Бўлмаса кунора ҳолидан хабар олиб турганди. Амакимизга нима бўлдийкин, деган хавотир юз-кўзидан сезилиб туради.

Ҳасан сарт тўшакда ётган кўйи чуқур хўрсинади. Атрофида гирдикапалак юрган ўғилларига бирор юмуш буюриб ташқарига чиқариб юборгач, Қуронбой сартга сўз солади.

— Иним, менинг вақти-соатим етган кўринади. Болалар ҳали ёш, бундай юмушни қилиб кўришмаган... Шунга сендан илтимосим...

Қуронбой сарт Ҳасан бувага кўнгил бермоқ бўлади.

— Ҳали бақувватсиз, ака! Кўнгилни туширмангда...

— Бу гапларингни қўй, Қуронбой иним. Ўлимини бўйнига олмаган мусулмон эмас. Меники эса... яқин қолди. Айтмоқчи бўлганим, ўзинг ювиб-тараб, қабрга қўясан.

Қуронбой ака индамайди, ичидан зил кетади.

Чой дамлатиб киритади. Икковлон бир пиёладан чой ичишади... ва орадан ярим соатлар ўтмасдан Ҳасан сарт амакизодаси кўлида осонгина жон таслим қилади...

Амат сарт анча муддат Тўрткўлда ички ишлар бўлими бошлиғи вазифасида ишлаган. Кейин юқорига кўтарилиб кетган.

Бир куни хизмат юзасидан Аматжон ака Тўрткўлга келади. Ички ишлар бўлим идораси олдида ўтирган бир кекса одам уни бошлиқлардан деб ўйладими, тўхтатади ва илтимос қилади.

— Ўғлим, бир илтимосим бор эди.

Аматжон ака кексани танимаса-да, гапини бўлмасдан эшитади.

— Нима хизмат эди, отахон?

— Мен чекка қишлоқдан келган колхозчи одамман. Умримда бундай идораларга оёғим тегмаган. Бошимга бир иш тушиб, мана энди келиб ўтирибман.

У бошига тушган мушкулот ҳақида гапириб беради.

Аматжон ака айтади.

— Юмушингиз ҳеч гапмас-ку. Ҳозир бўлим бошлиғи олдида кирсангиз беш дақиқада ҳал бўлади-кўяди. Шунгами...

Қария энди муддаога кўчади.

— Ўғлим, сен шундай деяпсан. Аммо икки-уч кун бўлдики, бу ерга қатнайман. Мени ўша начальник олдида киритишмайди. Мана бу болалар турли баҳоналар айтиб, қайтаришмоқчи бўлади. — Қария шундай деб навбатчи қисмда ўтирган милиция ходимларини кўрсатади.

Аматжон ака қариянинг қўлидан олиб, ўзи бошлиқ кабинетига бошлаб бораётганда, миннатдор бўлган қария энди навбатчи йигитларга дашном берган бўлади.

— Ана кўрдингларми! Бу дунёда яхши одамлар кўп. Аматжон сарт мелиса начальниги бўлганда, бизга ўхшаганлар овора бўлиб юришмасди. Кўп яхши начальник эди-да...

Қария шундай деб Аматжон акани мактаб бора-

ди-ю аммо қўлтиғидан ушлаб бораётган айнан шу Ааматжон ака эканлигини билмайди. Таърифини ор-каваротдан эшитган шекилли...

Навбатчи йигитлар бу ҳолдан кулиб қоладилар.

• • •

Каримбой сарт уруш кўрган одам. Уруш издихо-мига кириб соғ-омон қайтган. Аммо уруш тафсилот-ларини гапиришни ёқтирмаган. Ҳатто катта акаси Рийимбой сарт билан ҳам бу мавзуда очилишиб гаплашишмаган.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидан бошлаб хар йили 9 майда мактабларда уруш қатнашчилари билан ўқувчилар учрашувлари ўтказиш русм бўла бошлади. Ҳали уруш қатнашчилари кўпчилик эди. Уларнинг барчасини учрашувга таклиф қилиш им-кони йўқ. Шунинг учун ветеранларга танлаб так-лифномалар бериларди.

Каримбой сартни кўпинча учрашувга таклиф қилишарди. У эса иши зарурлигини айтиб, узр сўрарди. «Фалончи акани айтинг, у сўзга чечан, болаларнинг тилини топади», деб кўшиб ҳам кў-ярди.

Каримбой сарт ўта камтарин инсон ўтган.

• • •

Нураддин сарт камгап одам. Бир-икки суҳбатда у кишининг аксар умрининг ярми раҳбар вазифа-ларда ишлаганига ишонмайсан. Одатда, раҳбарлар гапга чечан келишади, аксари катта-кичик йиғин-ларда минбар-иззат талашиб ҳам юради.

Нураддин сарт гапнинг эмас, ишнинг одами. Кат-та минбарда мажбуран маърузага ёки музокарага чиқаришса, айтадиган гапини маржондек тиза ол-маслиги мумкин. Аммо иш битказишда унинг олди-га чиқадаган кам ўтган.

Камгаплиги кадхудолигига таъсир қилмайди. Оз гапириб, кўп иш қилишга ўрганиб қолган-да.

Бир каттагина йиғилиш арафасида музокарада сўз айтасиз, деб тайёр қовғозни кўтариб келган масъул ходимга айтган экан: «Энди, ўртаманглар. Мендан гапни эмас, ишни сўранглар...»

• • •

Дехқон боласидан шифокор чиқса оқибатли бўларкан. Равшанбекни қўли енгил дейишади. Гапга солиб туриб, касал тишингни шарт суғуриб олганини билмай қоласан, деб ортидан алқаб ҳам юришади.

Камолиддин ҳақида ҳам қўли енгил, деган мактовни унинг жарроҳлик тифини ўз танасида синаб кўрганлар айтишади. Камолиддин туфайли республиканинг чекка ҳудудида илк бора инсон ўт йўллари жарроҳлик йўли билан сифатли даволаш йўлга қўйилган.

Унинг аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қисмига қайишиш одати тилга тушган.

Камолиддиннинг бир қизиқ ибораси машхур.

«Хаста бемор тивдан эмас, тиф ушлаган кўлдан кўрқиши керак».

Бу ибора мазмуни — шифокор маҳорати ҳақида, унинг самимияти ҳақида, қолаверса, тиф ушлаган кўлнинг нақадар ҳалоллиги тўғрисида.

• • •

... Энди одамлар кўп гап айтадилар. Сартларнинг тарихга айланиб кетган авлодлари ҳақидаги хотиралар ҳамон яшовчан. Бугунги насли ҳақида ҳам эл орасида кўп ибратли сўзлар, воқеалар юради. Айрим ҳолларда бу воқеаларга ўзидан пича қўшадиган топилади. Шу тахлит бир куни қарабсиз, кечаги ҳақ воқеа, ҳатто афсона тусини олади.

Инсон афсонавий қаҳрамонга айланиши ҳам яхши хотиралар туфайли. Ҳали бу авлод вакиллари ҳақида элда қанчадан-қанча таърифлар кечинади...

МУЛҚДОР САРТЛАР ОРЗУСИ

... Латиф сарт мулкдор ўтган. Қадим Қўнғиротда унинг ўз даври учун маҳобатли иморати, илкида каттагина чорваси ва бошқа давлатларга чиқариб сотиладиган мол-мулки бўлган.

Тақдир тақозоси билан Латиф сарт Қўнғиротни абадий тарк этиб, Хонқада ва сўнгра Сарибийда ватан тутганида ҳам қўли куруқ бўлмаган. Янги ватанда ҳам қисқа фурсатда мулк яратишга — ҳеч бўлмаганда беш-ўн таноб ерда деҳқончилик қилиб, рўзворини боқиш тараддудида бўлган.

Ўтган асрнинг бошларида Исмоил сарт Дошқалъадан ўн таноб ер олиб, ўз мулки — ўз ватанини яратганида ҳам унинг минг йиллик боболарининг ерга муҳаббат, меҳнатга садоқат руҳи қўллаган.

Исмоил бува ўз мулки — ўн таноб ерида оғаниларидан ташқари деҳқон тутган даврнинг онгли, илғор заминдорларидан эди. Кейинчалик минг азоб билан унумдор, ҳосилдор тупроққа айлантирилган бу экин майдонлари умуммулкка қўшиб юборилган. Исмоил сартнинг фарзандлари чекига ана шу умуммулкда барча қатори ишлаш тушган.

Истиқлолдан кейин юртимизда мулкчиликнинг янгича шаклларига ҳам катта аҳамият берила бошланди. Биз яна қадим қадриятларимизга қайтдик. Ерлар ўз эгаларини топдилар — фермер хўжаликлари ташкил қилинди.

Тўрткўл туманида бу янгилик бошлама тарзида ҳаёт тарзига кириб келганида сартларнинг бутунги авлодлари чекига ана шу янгиликни илк бора ўз бошларида синаб кўриш, биринчилардан бўлиш тушди.

Кўпчилигимиз ўз лақабимизни яшириб юрамиз. Баъзида бу бизга эриш туюлади. Сартлар эса ўз қавмлари атамасини мисли туғ каби ҳар доим олдинда кўтариб юришади.

Мана сартларнинг кўпдан-кўп авлодлари томонидан ташкил қилинган фермер хўжаликлари аталарига эътибор беринг.

Курунбой сарт фермер хўжалиги. Бу ҳудуддаги энг йирик фермер хўжаликларидан. Илкларида икки юз йигирма гектар экин майдони бор. Асосан пахта ва ғаллачиликка ихтисослашган. Техникалари ҳам етарли. Бу фермер хўжалигида юз йигирма нафар киши меҳнат қилади. Улар пахта ва ғалла бўйича шартномавий мажбуриятларни ҳар доим ошириб бажаришга одатланишган.

Латиф сарт фермер хўжалиги. Фермер хўжалиги раҳбари катта Ойшажон. Бутун насли далага боғланган эмасми, Ойшажон ҳам бугун ўзини чин деҳқон сифатида кўрсата олмакда. Фермер хўжаликларида хизмат қилаётган ишчи-хизматчилар билан ширин муомалада бўлади. Одамлар билан тил топишади. Бу эса оқибатда фермер хўжалигининг ривожланишига замин бўлмакда. Фермер хўжалиги туманда энг илғорлардан.

Собирбой сарт фермер хўжалиги. Оллоберган Исмоилов ташаббуси билан ташкил қилинган. Ери етарли. Техникаси етарли. Ишчи-хизматчилари етарлича маош олишяпти. Фермер хўжалиги ҳисоб рақамида ҳам ҳар доим маблағлари бор.

Рийимбой сарт фермер хўжалиги. Исмоил сарт фермер хўжалиги...

Бир-биридан ранг олган, бир-бирлари билан муносабалашиб, ҳукуматимизнинг қишлоқларда иқтисодий ислохотларни жадаллаштириш борасидаги саъий-ҳаракатларига муносиб иш юритаётган бу фермер хўжаликларининг иқтисодий салоҳияти, деҳқончилик тажрибаси ҳақида кўп ёзиш мумкин.

... Озрок чекиниш қиламиз. Ушбу китобга тартиб бериш жараёни айна баҳорга — чигит экиш даврига тўғри келди. Сартларнинг ўртанча авлодлари билан суҳбатлашиб, ён дафтаримизни тўлдириб, яна янгидан-янги маълумотлар олиш ниятида иягимизга куч бериб, маҳмадоналик қилиб ўтирибмиз-у суҳбатдошларимизнинг сира кайфиятлари очилмайди. Улар гоҳида қўл телефонлари жирингидан безовталаниб, дарҳол уэр сўраб нариги уйга чиқадилар ва бир замондан сўнг қайтиб, тагин безовта ҳолатда хотира халталарини титкилашга тушадилар.

Кейин, кўп кейинроқ бу безовталиқ сабабини билдим. Уларнинг илкидаги фермер хўжаликларда айнан экиш кетаётган бўлиб, улар ноилождан бу ерга тўпланишган экан. Телефонда бетиним далаларидаги ишлар суръатини сўраб, билиб, маслаҳатлар бериб, зарур нарсаларни топиш, ёнилғи келтириш, техника жўнатишни маромга солиш билан банд эканлар.

Биз хатомизни кеч англаб, узримизни сўрашимиз билан улар енгил тортиб, ҳар бириси ўз дала-си томон тезкор жўнаб кетишди.

Уларга ақалли кеч куздаги хирмони баракасини тилашга ҳам улгурмадик...

ОҚҚАН ДАРЁ ОҚМАСДАН ҚОЛМАС...

Азиз ўқувчи! Ва ниҳояти биз бу сулола қиссасининг илк манзилига яқинлаб қолдик. Тарихимиз озроқ чўзилди — бир ўзбек хонадонининг тўрт авлоди тарихидан имкон қадар ибратли воқеалар сўзладик, озми-кўпми лавҳалар келтирдик.

Зуваласи шу тупроқ билан қорилган, улкан ўзанлардан куч олиб, она заминга кенг ва чуқур томир отган бир сулола қиссаси аслида ҳар бир ўзбек хонадонининг узоқ-яқин тарихи билан ҳамоҳанг, ҳамдард ва бақамти келади.

Ўзбек — том маънода деҳқондир. Минг-минг йиллик мозийда бутун-бутун аждодларимизни шу тупроқ боқиб келган, шу тупроқ бизни дунё айво-нига чиқариб, эъзозли, шавкатли мартаба бахш этган. Латиф сарт, Абдулла сарт, Исмоил сарт ва ниҳояти Куронбой сартлар уста деҳқон киши-лар ўтишган. Бир парча ери орқасидан катта хо-надонини боқишган, турли замонлар, турли сиё-сатларнинг зулмкор, зугумли даврларидан омон-эсон олиб ўтишган.

Воқеотни тарихимизнинг чалкаш нуқтаси — бундан роппа-роса бир ярим аср олдин рўй берган Қўнғирот исёнидан бошлаб эдик. Ушбу халқ ғалаё-нига сиёсий баҳо бериш бизнинг вазифамиз эмас. Зеро, авлодларнинг боболари хатти-ҳаракатлари-ни баҳолашга ҳақлари йўқ.

Ҳар бир замон ўз осмонларини яратади.

Аммо айнан тарихнинг шу чалкаш нуқтаси ўзбекнинг бир сулоласи пешанасига бурилиш онла-рини ёзди — ота-боболарининг неча асрлик макон-

ларидан айри туширди. Мозорлар айри қолди, имконлар айри қолди, осмонлар айри қолди.

Тақдирким, бу сулоланинг ҳар қандай шароитда ҳам яшовчан, ишчан, тадбиркор вакили — Латиф сарт бува ўзга манзилларда ҳам ўз осмонини, ўз тарихини ярата олди. Ярата олди эмас, бу тарихни кенжа наслларга мерос қилиб қолдирди.

Биз ҳикоямизда тадрижийликдан чекиндик. Шажара тарихини маълум бир шахс умр йўли орқали — хотира сўзлаётган замондош биродарларимиз эсдаликларига мослаб баён қилдик. Баъзи ўринларда тарихий ҳақиқатларни давр нуқтаи назаридан келиб чиқиб, фикри ожизимизча талқинга солдик, мушоҳадалар юритдик. Ниятимиз — ўзбекнинг бир муштипар сулоласининг тугал суратини яратмоқ эди. Бунга қай даражада эришдик — сизга ҳавола.

Бу шажаранинг мингларга ибрат бўлгулик ҳаёт йўли, ўз яшаш услублари, ҳаётий тажриба, мустаҳкам қадриятлари бор. Шу ўринда яна бир қарра узримизни айтамик, обрўли бу шажарани тўлалигича қозоғга тушира олмадик. Латиф сартининг ўғли Абдулла сарт буванинг саккиз фарзандидан фақат бириси — тўнғич фарзанди Исмоил сарт бува авлодлари кўпроқ назаримизда бўлди. Фақат шу — саккиз набирадан бирисининг насллари ҳаёти ҳам бир китобга етгулик манбалар берди. (Қолган етти китоб учун қарздорлигимизни миннат қилиб ўтамик.)

Латиф сарт, Абдулла сарт, Исмоил сарт, Қуронбой сарт, Рийимбой сарт...лар бу ёруғ дунёдан ризқу насибасини териб, оқил фарзандлар тарбиялаб вақти-соати етиб, оламдан ўтдилар. Салкам бир ярим асрлик инсоний ташвишлар, бахтли дамлар, изтиробли лаҳзалар аллақачон тарих мулкига айланиб кетди. Бугун — ушбу улуг шажара ўз тарихида мустаҳкам из қолдирган азиз инсон — Қуронбой сарт мавлудининг юз йиллигини нишонлаш арафасида турибди. Боболар хотирасига ҳур-

матни айнан шу шажара вакилларидан ўрганмоқ керак.

Исмоил сарт буванинг саноғига етиш қийин бўлган авлодлари ва улардан келажакда дунёга энадиган насллар ҳар доим ўз елкаларида буюк бир масъулиятни ҳис этиб яшайдилар — бу ҳам бўлса шонли аجدодлари мерос қолдирган инсоний фазилатларни навбати билан авлодларга қолдириш, уларни боболари мисол эл-юрт учун хизмат қиладиган шижоатли кишилар қилиб тарбиялаш.

Ишонамизки, вақтлар келиб, қадим сартлар сулоласи юрт тарихидаги ўз муносиб ўрнини янги-янги тарихлар билан бойитадилар, бу шажарадан элсевар, элпарвар машҳур кишилар етишиб чиқади. Улар, албатта, озодлик туғини жаҳон узра тобора баланд кўтарадилар, юртимизнинг кориюмушларига ярайдилар, маълум соҳа ва тармоқларда бош бўлиш уларнинг зиммаларига тушади.

Ниятимиз — ҳар бир сулолага ана шундай Оллоҳнинг саодати насиб қилсин.

... Ушбу қиссамизда қанчадан-қанча бобокалонларимизнинг исми-шарифларини такрор-такрор эсладик. Илоҳим, уларнинг руҳлари шод бўлсин.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барако-туҳ!

2006 йил, март — май.

МУНДАРИЖА

Ўзбекнинг бир шажараси	4
«Бобомизни Қўнғиротдан дейишади...»	8
«Асли наслинг балки...»	10
«Боболаримиз савдогар ўтишган экан...»	13
Оқ уйлик сарт	15
Иккинчи карра кўчиш	20
Латиф сартнинг авлиёси	22
«Дошқалъада ер кўп экан...»	26
Тозабог'ёп маданияти	30
Исмоил бува деҳқон эдилар	34
Бир муштипар аёл	42
Элпарвар инсон	46
«Ташкилотчи одам эди»	48
«Барчамизга бош эди»	53
«Эл хизматкори эди»	57
Ибратли воқеалар	62
Бог'ёндаги сув йиққини	63
Сетим ўғри кўркди...	67
«Қадхудо одам эдилар...»	70
«Ўтган умримга шукроналар айтаман»	74
Фарзандлар бахти	77
«Чўп бўл — кўп бўл...»	85
«Шонли сулола давомчиларимиз»	94
«Сўнгги могикан»	99
Бир эвара гурунги	102
Гужумнинг минг бир шохи	106
«Биз ҳам сартларданмиз...»	116
«Кимлигимизни эл билса бўлди...»	124
Энди айтадилар...	128
Мулқдор сартлар орзуси	136
Оққан дарё оқмасдан қолмас...	139

РЎЗИМБОЙ ҲАСАН
БИР СУЛОЛА ҚИССАСИ

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2006

Мухаррир *Қ. Қайумов*
Бадий муҳаррир *А. Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Атнамова*
Мусахҳиҳлар: *Ю. Бизаатова, Н. Охунжонова*

Босишга рухсат этилди 31.07.06. Бичими 84x108¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 7,56. Нашриёт-ҳисоб табоғи 6,0. Адади 1000 нусха. Буюртма №2694. Баҳоси келишилган нархда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмаҳонси, 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**